

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України  
Тернопільський національний педагогічний університет імені  
Володимира Гнатюка

Історичний факультет, кафедра історії України, археології та спеціальних  
галузей історичних наук

**Кваліфікаційна робота на тему:**

**ЕВОЛЮЦІЯ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ОБРАЗУ ГЕТЬМАНА  
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРІОПИСАННІ  
XVII – ПОЧАТКУ XX ст.**

Спеціальність 014.03 Середня освіта (Історія)

Освітня програма «Середня освіта. Історія»

**ВИКОНАЛА:**

здобувач вищої освіти освітньо-  
кваліфікаційного рівня «бакалавр»

Лілія ЮЗЕФИК

**НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:**

доктор історичних наук,  
професор Іван КУЦІЙ

Тернопіль – 2026

## ЗМІСТ

|                                                                                                                       |                                 |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------|
| ВСТУП .....                                                                                                           | Помилка! Закладку не визначено. |
| РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ .....                                                           | Помилка! Закладку не визначено. |
| РОЗДІЛ 2. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ В КОЗАЦЬКОМУ ЛІТОПИСАННІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТ. ....                            | 18                              |
| 2.1. Літопис Самовидця.....                                                                                           | 18                              |
| 2.2. Літопис Григорія Граб'янки.....                                                                                  | 19                              |
| 2.3. Літопис Самійла Величка.....                                                                                     | 28                              |
| РОЗДІЛ 3. ГЕНЕЗА ОБРАЗУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У РОМАНТИЧНОМУ ІСТОРІОПИСАННІ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ..... | 34                              |
| 3.1. «Історія Русів» .....                                                                                            | 34                              |
| 3.2. «Історія Малоросії» Миколи Маркевича.....                                                                        | 36                              |
| 3.3. «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського .....                                                            | 38                              |
| 3.4. Михайло Максимович .....                                                                                         | 40                              |
| РОЗДІЛ 4. СПЕЦИФІКА ІНТЕРПРЕТАЦІЙ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НАРОДНИЦЬКОЮ ІСТОРІОГРАФІЄЮ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. ....      | 42                              |
| 4.1. Микола Костомаров .....                                                                                          | 42                              |
| 4.2. Пантелеймон Куліш .....                                                                                          | 44                              |
| 4.3. Володимир Антонович .....                                                                                        | 46                              |
| РОЗДІЛ 5. ТРАНСФОРМАЦІЇ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ НА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ІСТОРИКІВ ДЕРЖАВНИЦЬКОГО НАПРЯМУ .....           | 49                              |
| 5.1. Михайло Грушевський .....                                                                                        | 49                              |
| 5.2. В'ячеслав Липинський.....                                                                                        | 52                              |
| 5.3. Дмитро Дорошенко .....                                                                                           | 55                              |
| 5.4. Іван Крип'якевич.....                                                                                            | 58                              |
| ВИСНОВКИ.....                                                                                                         | 63                              |
| СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....                                                                                       | 66                              |

## ВСТУП

**Актуальність дослідження.** Сучасний вектор розвитку української історичної думки характеризується підвищеним інтересом до ключових історичних постатей, серед яких особливе місце посідає Богдан Хмельницький. Як у фаховому історіографічному дискурсі, так і в суспільній свідомості образ гетьмана міцно утвердився в статусі головного національного героя, видатного реформатора державності та військового стратега. Водночас постать Богдана Хмельницького зазнала суттєвого ідеологічного навантаження у вітчизняному гуманітарному просторі. Представники різноманітних інтелектуальних течій та концептуальних напрямів української історіографії прагнули інтерпретувати його діяльність крізь призму власних світоглядних і політичних позицій.

Унаслідок цього образ Богдана Хмельницького штучно адаптували під критерії «борця за суверенітет України», «захисника станових інтересів козацтва й селянських мас» або «ініціатора інтеграції українського народу з російським». З огляду на це, перед сучасною історичною наукою постає актуальне завдання, що полягає в дослідженні не лише біографії та чинів самого гетьмана, а й трансформації наукових рефлексій та візій щодо нього.

У межах наукових студій виявляються кардинальні розбіжності в оцінках діяльності Богдана Хмельницького та його епохи. Науковці, які належали до барокового, романтичного, народницького й державницького напрямів українського історіописання, керуючись специфікою своїх методологічних підходів, формували принципово відмінні погляди на цю постать.

Практично всі вітчизняні дослідники минулого кінця XVII – початку XIX ст. фокусували увагу на особистості гетьмана та подіях його правління, а окремі автори присвятили зазначеній тематиці монографічні праці. Потрібно зважити на те, що провідні українські історики XIX ст. творили в реаліях Російської імперії, через що змушені були зважати на офіційну доктрину тогочасної правлячої еліти щодо оцінки Хмельниччини. З огляду на це, фундаментальним завданням нашої розвідки є диференціація того, якою мірою наукові висновки щодо Б.

Хмельницького зумовлювалися внутрішньою логікою історичного пошуку, а якою – тогочасним соціально-політичним контекстом.

Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти польської шляхти слугує стрижневою темою для всієї української літописної традиції другої половини XVII–XVIII ст. Новий етап у розвитку досліджень цієї проблематики зароджується на межі XVIII та XIX ст. Саме XIX століття науковці небезпідставно позначають як «вік історії», адже це була епоха, коли тогочасна українська інтелектуальна еліта активно реконструювала минуле й паралельно закладала основи для формування модерного образу Хмельниччини.

Творча спадщина літописців XVII–XVIII ст. транслиувала тогочасні уявлення про історичні процеси, пов'язані з гетьмануванням Б. Хмельницького. Натомість праці багатьох фахівців XIX – початку XX ст. штучно замовчувалися в межах радянської марксистської парадигми. Тривалий час залишалися маловідомими здобутки анонімного автора «Історії Русів», праці Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, В. Липинського, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича та інших. Подекуди їхній доробок піддавався фальсифікаціям і викривленням, а самих авторів таврували як «буржуазних» або безпідставно зараховували до представників російської дворянської історіографії. Оскільки такі дефініції є хибними, у цій кваліфікаційній роботі здійснено спробу переосмислити й по-новому оцінити доробок згаданих істориків у контексті вивчення Хмельниччини.

**Хронологічні рамки дослідження.** У кваліфікаційній роботі базовим об'єктом аналізу визначено процес дослідження постаті гетьмана Богдана Хмельницького в працях українських науковців XVII – початку XX ст. Нижньою хронологічною межею є започаткування осмислення подій Національно-визвольної війни козацькими літописцями у XVII ст. Верхня межа окреслена формуванням оцінок Хмельниччини та визвольних змагань у концептуальних напрацюваннях представників державницької історичної школи.

**Мета роботи** – реконструювати генезу дослідження епохи Хмельниччини та еволюцію образів Богдана Хмельницького в просторі української історичної думки XVII–XX ст.

Для реалізації поставленої мети визначено такі **основні завдання**:

- охарактеризувати комплекс історіографічних джерел, які відображають епоху Богдана Хмельницького;
- простежити внесок ключових дослідників кінця XVII – початку XX ст. у контекстуальне розкриття діяльності гетьмана;
- проаналізувати концептуальні підходи та оцінки авторитетних українських істориків щодо доби Хмельниччини;
- з'ясувати динаміку трансформації візій та оцінних суджень стосовно постаті Б. Хмельницького у вітчизняній історичній думці другої половини XVII – початку XX ст.;
- здійснити порівняльний аналіз напрацювань істориків романтичного, народницького та державницького напрямів у царині вивчення подій Хмельниччини.

**Об'єкт дослідження** – козацькі літописні пам'ятки та науковий доробок українських істориків XIX – початку XX ст. (представників романтичної, народницької та державницької шкіл), присвячений епосі Хмельниччини.

**Предмет дослідження** – процес формування наукових поглядів українських дослідників на добу Хмельниччини, їхні оцінки діяльності Б. Хмельницького та його значення в історичній долі українського народу.

**Наукова новизна** зумовлена тим, що в роботі вперше комплексно й цілісно відстежено зародження та еволюцію наукових інтерпретацій образу Богдана Хмельницького та його доби в українському історіографічному процесі другої половини XVII – початку XX ст. Незважаючи на те, що творча спадщина більшості аналізованих авторів уже розглядалася в науковій літературі, їхні безпосередні погляди на особистість гетьмана досі не виокремлювалися в предмет спеціального монографічного дослідження.

**Методологія дослідження** ґрунтується на фундаментальних принципах наукового пізнання, зокрема об'єктивності, історизму, а також системного взаємозв'язку внутрішньонаукових та екстранаукових (соціальних) чинників у поступові науки. Теоретичний підґрунтям розвідки слугує сучасна теорія історичного пізнання. Під час написання роботи застосовано комплекс методів: історико-хронологічний, проблемно-тематичний та порівняльно-історичний методи аналізу досліджуваного матеріалу.

**Теоретичне значення роботи** полягає в розширенні системи історичних знань і всебічному аналізі ролі Б. Хмельницького, визначенні його місця як у просторі вітчизняного історіографічного процесу, так і в загальнополітичній історії України.

**Практична цінність** кваліфікаційної роботи полягає в тому, що її ключові тези, узагальнення та систематизований авторкою фактичний матеріал можуть слугувати базою для подальших наукових студій із цієї чи суміжної проблематики. Крім того, матеріали дослідження можуть бути впроваджені в освітній процес під час викладання курсів з історії України, історіографії, історичного краєзнавства як у закладах загальної середньої освіти, так і у вищій школі.

**Структура** запропонованого дослідження підпорядкована його меті й завданням; робота містить у собі вступ, п'ять розділів, чотирнадцять підрозділів, висновки та список використаних джерел й літератури.

## РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Поняття «козацькі літописи» укорінилося у вітчизняній науці ще у XVIII ст., причому саме визначення «козацький» щодо цих історичних творів зазнало суттєвої семантичної еволюції. Зокрема, у сприйнятті Самійла Величка дефініція «козацький» ототожнювалася з категорією етнічної чи національної ідентичності. Упродовж XVIII ст. це поняття, попри первинне означення приналежності до козацького стану, набуло ширшого змісту, екстраполюючись на загал тогочасного українського соціуму, який інколи іменували «козацьким народом». Уже в XIX – на початку XX ст. даний термін почали трактувати в тематичному контексті: «козацькими літописами» стали називати хроніки Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка через їхній підвищений інтерес до історії та розвитку козацького руху [33, с. 228].

Головним сюжетним ядром зазначених літописних пам'яток виступала Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти експансіоністської політики Речі Посполитої, питання інтеграції України з Росією у 1648–1654 рр., а також подальший п'ятдесятирічний період вітчизняної історії. Опис подій у кожному з трьох згаданих першоджерел завершується початковими роками XVIII ст. Окрім того, автори зачіпали теми протистояння українців турецько-татарській агресії та фіксували відомості про козацько-селянські збройні виступи в Україні наприкінці XVI – у першій половині XVII ст., які стали прелюдією до Визвольної війни [35, с. 255].

Текст Літопису Самовидця традиційно перебуває в центрі уваги істориків, лінгвістів, літературознавців та шанувальників минувшини. Цей твір залишив помітний слід у розвитку української історіографічної традиції та імпресивного письменства XVIII–XX ст. [93, с. 145]. Високі оцінки праці Самовидця давали авторитетні українські науковці, філологи та письменники: Т. Шевченко, О. Бодянський, М. Максимович, М. Костомаров, О. Левицький, В. Іконников, І. Франко, Д. Багалій, Д. Яворницький, М. Возняк та ін.

На відміну від решти літописних пам'яток, навколо цього твору сформувалася масштабна науково-критична література. Серед найвагоміших досліджень Літопису Самовидця виділяються студія видатного історика, академіка АН УРСР О. Левицького, а також фундаментальна монографія члена-кореспондента АН УРСР М. Петровського [25, с. 292].

До середини XIX ст. Літопис Самовидця, подібного до інших тогочасних хронік, побутував у рукописних списках без уніфікованого заголовка та вказівки на авторство. Його активне поширення обмежувалося переважно першою половиною XVIII ст., про що свідчить невелика кількість списків пам'ятки, які збереглися до нашого часу. З другої половини XVIII ст. Літопис Самовидця витісняється з обігу популярнішим твором Г. Граб'янки й на тривалий час опиняється в забутті. Лише у 1840 р. один із рукописних примірників випадково знайшов молодий П. Куліш. Захопившись авторським стилем та ідейним спрямуванням твору, він доклав значних зусиль для пошуку інших списків та популяризації літопису в наукових колах [1, с. 190].

Готуючи пам'ятку до друку, О. Бодянський обрав за основу список П. Куліша, проте залучив і решту відомих варіантів, супроводивши публікацію текстуальними коментарями, різночитаннями, зауваженнями, доповненнями, глосарієм застарілих слів, а також покажчиками імен та географічних назв. Лаконічні передмови до видання підготували спільно П. Куліш та О. Бодянський. У цій редакції виклад подій у літописі розпочинається з найдавніших епох і доводиться до 1734 року.

Щодо спадщини С. Величка, то концептуальна мета й ключовий зміст його праці, завершеної у 1720 р., чітко сформульовані безпосередньо в розлозі авторському заголовку. Перше чотиритомне видання цього дослідження побачило світ у 40–60-х роках XIX ст. (останній том надруковано у 1864 р.). Автентична повна назва праці звучить як: *«Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зиновія Богдана Хмельницького, гетьмана військ Запорозьких вісім літ точилася, а близько двадцяти літ тяглася з іншими державами у поляків, якою він, Хмельницький, при всесильній Божій помочі з*



*козаками і татарами із тяжкого людського іга вибився і під великодержавне правління пресвітлого монарха російського Олексія Михайловича добровільно піддався» [33, с. 173].*

Хронологічно перший том охоплює події 1648–1659 рр., другий описує період 1660–1687 рр., третій присвячений 1687–1700 рр., а четвертий залишився недописаним. З погляду фактологічної точності, деталізації та неупередженості викладу найбільшу наукову цінність має саме третій том. Автор особисто спостерігав та фіксував ці події, працюючи канцеляристом у генерального писаря В. Кочубея, а згодом – співробітником Генеральної військової канцелярії.

Козацькі літописи фактично підсумовують і завершують ранній, літописний етап розвитку української історіографії. Наступною віхою стає епоха романтизму, яка трансформувала тогочасні інтелектуальні й творчі сфери. Романтична парадигма не була монолітною; для неї була характерною ідеалізація колишніх, умовно «мирних» історичних періодів, а також перенесення дослідницького акценту з окремої особистості на етнічну спільноту – «народ-націю». Останню наділяли специфічними ментальними й культурними рисами, що найяскравіше виявлялися в мові, звичаях, побуті та національній ідентичності. Також романтизму була притаманна героїзація історичних лідерів, здатних досягнути й висловити колективну «волю» нації [33, с. 234].

Паралельно розвивався народницький напрям історичної думки, визначний тим, що саме в колі прогресивної демократичної інтелігенції в цей час викристалізувалася дефініція України як окремої «етнічної національності». Однією з фундаментальних пам'яток української інтелектуальної думки межі XVIII–XIX ст. стала «Історія Русів». Тривалий час вона поширювалася в рукописах, поки у 1846 р. її не видав у Москві О. Бодянський. Уже в новітню добу, у 1991 р., Іван Драч підготував перший повноцінний переклад цієї книги сучасною українською мовою [35, с. 245].

Оцінюючи спадщину М. Маркевича, дослідник М. Марченко акцентував на прогресивному характері його поглядів щодо генези, ролі та місії козацького стану в долі України. Попри це, він вважав, що праця «Історія Малоросії» М.

Маркевича не стала проривним кроком у царині українських історичних студій і значною мірою втратила свою актуальність для сучасної науки.

Особливої уваги в контексті цього напряму заслуговує постать Михайла Максимовича. Свої етнографічні та історичні розвідки він розпочав у 1830-х рр. на засадах романтизму. Натомість у 1850–1860-х рр. у його науковому стилі дедалі сильніше виявлялися принципи критичного аналізу та ретельного вивчення джерел. М. Максимович не залишив масштабних узагальнюючих монографій з історії, проте спектр історичних, археологічних та етнокультурних питань, які він розробляв, вражає своєю масштабністю. В українській історіографії він утвердився насамперед як блискучий аналітик та текстолог [75, с. 210]. Попри те, що більшість його розвідок фокусувалася на історії Давньоруської держави, учений не оминав увагою й добу козаччини. Зокрема, ключове місце у вивченні періоду XVI–XVII ст. у його доробку посідали проблеми козацької історії та Визвольної боротьби українського народу проти панування Речі Посполитої.

М. Максимович першим серед вітчизняних учених аргументовано заперечив тогочасні офіційні російські теорії щодо походження козацтва, довівши, що українське козацтво не було окремим племенем. Історик Д. Багалій зазначав, що на долю М. Максимовича випала складна й рутинна місія – очищати першоджерела української історії (передусім літописи та базовані на них праці) від фактологічних похибок, неточностей та свідомих перекручень. За висловом Д. Багалія, М. Максимович готував ґрунт і створював тривкі матеріали для майбутньої будівлі південноруської історії. І. Франко справедливо характеризував М. Максимовича як видатного діяча української науки, а М. Драгоманов влучно зауважував, що цей дослідник самотужки замінив для українців цілу науково-дослідну історико-філологічну інституцію, залишаючись при цьому живою народною людиною [75, с. 228].

Яскравим уособленням народницької школи був Микола Костомаров. У період з 1861 по 1885 рр. він підготував і опублікував понад дві сотні праць, серед яких фундаментальними є розвідки з історії українського козацтва: «Гетманство

Юрия Хмельницкого», «Последние годы Речи Посполитой», «Руина», «Мазепа» та ін. За оцінкою історика К. Кондратюка, значення М. Костомарова в науці визначається насамперед демократичним та прогресивним вектором його (подекуди суперечливих і неоднозначних) суспільно-політичних поглядів, а також науковою спадщиною, де чітко реалізовано тезу вченого про те, що саме народ є першоосновою та рушієм соціальних і політичних форм буття, які вивчає історія. У цьому полягає унікальна місія М. Костомарова серед тогочасних колег-істориків та актуальність його доробку для сьогодення [22, с. 10]. Вагоме місце в його спадщині посідають праці «О причине и характере унии в Западной России», «Богдан Хмельницкий» та ін., де безпосередньо аналізується проблематика Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Значну увагу козацькій тематиці приділяв і соратник Т. Шевченко та М. Костомарова – Пантелеймон Куліш. Проте у другій половині 1870-х років П. Куліш починає різко розходитися в поглядах зі своїми земляками та опонувати їм, піддаючи сумніву загальноприйняті в українському інтелектуальному середовищі міркування та нівелюючи речі, що сприймалися мало не за національні святині. Дослідник готує тритомну працю «История воссоединения Руси», де прагне на основі документів обґрунтувати ідею історичної згубності народно-визвольних рухів та підкреслити культуротворчу місію польської шляхти, ополяченого українського панства і російського царизму в Україні [44, с. 203].

Пройшовши шлях від раннього романтичного захоплення козацькою минувшиною, П. Куліш у своїх зрілих історичних творах – «История воссоединения Руси» (1874–1877 рр.), «Отпадение Малороссии от Польши» (1888–1890 рр.), «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року» – переходить до гострокритичної, переважно негативної оцінки селянсько-козацьких рухів та їхніх лідерів. Загалом на його концептуальних поглядах позначився вплив праць російського історика С. Соловйова з їхнім великодержавницьким тлумаченням історії України. Як зауважував М.

Грушевський, П. Куліш фактично продовжив ультрадержавницьку лінію С. Соловйова, трактуючи козацтво як анархічний, руйнівний та антидержавний елемент, що не бажав займатися продуктивною працею, а прагнув жити за чужий рахунок [40, с. 76].

Вагомий внесок у розбудову народницького сегмента історичної думки зробив Володимир Антонович. Дослідники його наукової спадщини наголошують на близькості методологічних позицій ученого до концепцій французької історіографії періоду становлення філософського раціоналізму та політичного лібералізму. Сам В. Антонович в автобіографічних нотатках згадував, що його світогляд сформувався під безпосереднім впливом ідей французьких філософів XVIII ст. – Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та Ф. Вольтера, із творами яких він детально ознайомився ще в юнацькі роки [39, с. 79–80].

М. Драгоманов та М. Грушевський неодноразово характеризували В. Антоновича як «першого європейця в українській історії», акцентуючи на його орієнтації на передову західноєвропейську наукову думку. Захоплення працями класиків світової історичної науки, таких як О. Тьєррі, Ф. Гізо, А. Токвіль, Л. Блан, Г. Бокль та Л. Ранке, наклало помітний відбиток на змістове наповнення розвідок ученого. Роль В. Антоновича як історика влучно окреслив О. Гермайзе, зазначивши, що Антонович є насамперед фундатором національно-української демократичної концепції історії України. Хоч і незавершена, а добудована пізніше, ця концепція демонструє, що Антонович виступав як самобутній мислитель та оригінальний творець нових ідей, а сама спроба формування української візії вітчизняної історії є його головною заслугою [95, с. 64].

Принципово нове бачення постаті Б. Хмельницького запропонував державницький напрям в історіографії, репрезентований фундаментальними працями М. Грушевського, В. Липинського, Д. Дорошенка та І. Крип'якевича.

Михайло Грушевський (1866–1934 рр.) посідає унікальне місце у вітчизняній історіографії, будучи визнаним найвидатнішим українським істориком. За висловом Л. Винара, М. Грушевський належить до когорти найвеличніших постатей в Україні і разом із Тарасом Шевченком та Іваном

Франком формує «всеукраїнську трійцю» культурного й національно-державного відродження української нації [97, с. 148]. На становлення світогляду молодого дослідника суттєво вплинули наукові напрацювання В. Антоновича, М. Костомарова, М. Максимовича, М. Драгоманова. У своїх мемуарах М. Грушевський писав, що його погляди розвивалися в помірковано-ліберальному руслі з народницькими ухилами та виразним культурно-національним забарвленням [90, с. 171].

Творчий доробок М. Грушевського налічує понад дві тисячі бібліографічних одиниць, значну частину яких становили його наукові, науково-популярні та публіцистичні статті, присвячені різноманітним епохам українського минулого, зокрема й козаччині. Ми зупинимось на головній праці життя вченого – багатотомній «Історії України-Руси», у якій найповніше відображено його історичні погляди.

Завдяки залученню колосальної джерельної бази, критичному переосмисленню доробку попередників та інтеграції даних суміжних дисциплін (археології, лінгвістики, соціології, фольклору) автору вдалося створити багатогранну, хоч і неоднозначну, але водночас цільну наукову концепцію історії одного зі східнослов'янських народів – українського. Навколо багатьох проблем, порушених М. Грушевським на сторінках цієї праці, уже на той час спалахували гострі дискусії, які не вщухають і досі. Проте, як зазначають у передмові до сучасного перевидання «Історії України-Руси» В. Смолій та П. Сохань, цей твір залишається великим здобутком української історіографії та унікальним синтезом наукових знань межі XIX–XX століть [92, с. 29].

В основу «Історії України-Руси» М. Грушевський поклав власну оригінальну концепцію наукового дослідження. На противагу офіційній російській історіографічній схемі розвитку історичного процесу (за М. Карамзіним, С. Соловйовим, В. Ключевським, М. Погодіним), учений розробив власні підходи до вирішення цього питання. В узагальненій формі її викладено у статті «Звичайна схема „русской“ історії й справа раціонального укладу історії

східного слов'янства», надрукованій 1904 р. в журналі «Статті по славяноведенію» [78, с. 29].

Загалом аналіз наукового доробку вченого засвідчує, що є всі підстави вслід за О. Оглоблиним і Л. Винаром твердити: від часу написання перших томів «Історії України-Руси» і далі М. Грушевський поступово еволюціонував, а в його історіографічній творчості поєднуються як «народницькі», так і «державницькі» концептуальні елементи [39, с. 82].

Новаторські історіографічні ідеї щодо української державності розробив В. Липинський, який став основоположником вітчизняної державницької історіографії. Дослідження цього вченого, який розробляв теорію державності України на основі історичних екскурсів, прагнучи тим самим довести необхідність саме монархічного ладу для України і обґрунтувати його правоправність, оформилися в науково завершені концепції вже переважно в еміграційний період. Як український консерватор, він практично повністю відходить від методів та ідей учених-народників. Остаточний демонтаж народницької схеми вітчизняної історії відбувся завдяки сформульованій В. Липинським концепції «повнокласовості» українського суспільства [67, с. 138].

Донедавна спадщина В. Липинського залишалася доступною лише вузькому колу фахівців. Разом із тим, чимало зроблено для її вивчення та популяризації у США, де під керівництвом д-ра Ярослава Пеленського функціонує Український науковий інститут ім. В. Липинського. Сьогодні праці мислителя повертаються із забуття і на батьківщині, свідченням чого є публікація окремих розділів його книги «Україна на переломі. 1657–1659 рр.» в «Українському історичному журналі».

Вже у своїх перших працях – «Данило Братковський», «Шляхта на Україні, її участь в життю українського народу в перспективі історії» (Київ-Краків, 1909) – дослідник уперше обґрунтував тезу про провідну роль шляхти в процесах формування української державності. У 1910 р. В. Липинський переїхав до Кракова для наукової діяльності, результатами якої став вихід збірника «Z dziejów Ukrainy» (Київ-Краків, 1912 р.). До цієї книги увійшли такі важливі

студії, як «Назви Русь і Україна та їх історичне значення», «Відгомін минулого», «Несподівана пісня», «Богдановим шляхом», а у монографії «Станіслав-Михайло Кричевський» автор позитивно оцінив роль інституту держави, звернувши особливу увагу на участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького. У цих працях В. Липинський акцентував увагу, з одного боку, на значенні державного чинника в українській історії, а з іншого – вказував на державотворчу вартість українського народу як сили, об'єднаної спільною кров'ю, традиціями, вихованням та працею [79, с. 33]. Центральне місце серед його праць посідає монографія «Україна на переломі. 1657–1659 рр.», де, за висловом істориків В. Смолія та В. Рички, автор подає яскраві й емоційні замальовки низки історичних персоналій [91, с. 147].

Дмитро Іванович Дорошенко (1882–1951 рр.) – видатний представник державницького напрямку в українській історіографії, відомий громадсько-політичний і культурний діяч із славетного козацького роду, що дав Україні у XVII столітті двох гетьманів (Михайла та Петра Дорошенків). Тому й не дивно, що історик глибоко захоплювався козацькою минувшиною. У більшості своїх праць він фокусувався на етапах становлення та розвитку української державності. Загалом Д. Дорошенко виступав головним речником державницьких історіософських концепцій, що охоплювали всі періоди історії України і різні ділянки історичної науки. Значний ідейний вплив на вченого мав В'ячеслав Липинський, з яким Д. Дорошенко дуже часто листувався, коли було створено Українську Гетьманську державу (від 20.05 до 14.12.1918 р.) [60, с. 57].

Найвідомішими працями історика є «Нарис історії України», до написання якого він приступив у зрілому віці, маючи за плечима багатолітні дослідження, а також «Спогади про недавнє-минуле». У контексті нашої проблеми інтерес викликає саме перша з них, яка була видана у 1932–1933 рр. Саме в цьому творі уперше було здійснено спробу розглянути з державницьких позицій історію України і, зокрема, періоду Хмельниччини.

У питанні генези українського козацтва Д. Дорошенко, слідом за подіями і поглядами М. Грушевського, дотримується тих умов й обставин, за якими воно

формувалося як основна сила боротьби осілого хліборобського народу з кочовими розбійниками степу. Але при цьому він зазначає: хоч козаччина має певні аналогії до інших явищ українського життя попередніх століть, її не можна безпосередньо від них виводити як окрему суспільну верству; зі своїм окремим устроєм, звичаями, організаціями козаччина почала формуватися лише на порозі XVI та XVII століття [77, с. 77].

Наукова спадщина Д. Дорошенка отримала власну оцінку перш за все серед українських вчених. Його учень, історик Б. Крупницький у статті «Д. І. Дорошенко – піонер української історичної науки» зазначав: «Саме в цій „Нарисі“ державницький підхід Дмитра Івановича виявляє себе в тих своєрідних рисах, які взагалі характеризують його писемницьку вдачу, а ширше беручи, його як людину. Державницький підхід помітний не стільки в деталях, скільки в тому підкресленні ваги існування України як окремої незалежної або автономної держави. Такі постаті мають значення не як народні трибуни, а як державні діячі, що поставили перед собою мету створення вільної української державності» [76, с. 206].

Одним із співзасновників державницького напрямку української історіографії є Іван Крип'якевич (1886–1967 рр.) – учений надзвичайно широкого діапазону, який реалізував себе як історик, археолог, історіограф та історіософ. Важко знайти царину в усіх сферах історії України, де б він своїми роботами не вніс значного вкладу [29, с. 130]. Погляди вченого на український історичний процес не раз змінювалися протягом життя: пройшовши етап палкого послідовника ідей М. Грушевського, І. Крип'якевич у середині 10-х рр. XX ст. став прихильником державницької школи в українській історіографії.

Значна частина його праць присвячена Україні за козацьких часів (1648–1784 рр.). Найвідомішою його працею є «Історія України», яка побачила світ в Україні. І. Крип'якевич зазначав: «Під владою українських князів жилося на Україні людям гарно й добре. Не тільки бояри й великі князі, але й дрібні міщани та селяни були в добробуті та щастю» [38, с. 13].



Однією з найбільших його праць періоду козаччини є студії над державою Богдана Хмельницького, де містилося 475 актів – всі відомі універсали та листи великого гетьмана. В загальному ці праці є підсумками багаторічних досліджень з цього питання – питання козаччини. У монографії «Богдан Хмельницький» вчений не менш докладно висвітлює біографію великого сина українського народу, але й на основі багатого першоджерельного матеріалу дав ґрунтовне дослідження про життя і долю українського народу напередодні і в роки визвольної війни, про історичні передумови і значення возз'єднання України з Росією [38, с. 16–17].

За словами М. Васюти, Іван Крип'якевич у цій книзі показав умови, що безпосередньо вплинули на формування світогляду Богдана Хмельницького, який присвятив інтересам народу все своє життя, талант державного діяча, видатні здібності полководця і дипломата, хоробрість, рішучість, любов до батьківщини і ненависть до ворогів. Велике наукове значення мають її розділи, де йдеться про соціально-економічні відносини, що склалися внаслідок визвольної війни, а також про формування української державності, її роль у народно-визвольній боротьбі [30, с. 128].

І. Сварник звертає увагу на висвітлення І. Крип'якевичем у численних працях козаччини і її видатних представників, зокрема Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Мазепи, П. Дорошенка та інших. В рецензіях на монографію «Богдан Хмельницький» І. Бойко, К. Гуслистий, В. Дядиченко та інші відзначили широке висвітлення істориком постаті Б. Хмельницького як полководця і політичного діяча, проте з ідеологічних міркувань радянської доби зазначили надмірну ідеалізацію запорозького козацтва і особи Богдана Хмельницького [33, с. 333].

## **РОЗДІЛ 2. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ В КОЗАЦЬКОМУ ЛІТОПИСАННІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII ст.**

### **2.1. Літопис Самовидця**

Вагома наукова цінність «Літопису Самовидця» полягає насамперед у надзвичайній реалістичності змалювання тогочасних історичних подій. Хроніст послідовно прагне дотримуватися об'єктивності та правдивості, демонструючи виважене й критичне ставлення до чуток та неперевіраних погослосок. Досить оригінальною є представлена автором версія про тактичні хитрощі Б. Хмельницького, який напоїв переяславського осавула Ілляша Орменчика з метою заволодіти королівським привілеєм Владислава IV. Окрім того, у творі переконливо відтворено перебіг Корсунської битви та детально змальовано дипломатичну місію Адама Кисіля на Різдво 1649 року, під час якої польські посланці вручили Б. Хмельницькому «привилей на волности, и булаву, и бунчук, корогви, бубни, знаки войсковіе от короля хотячи упокоїти ту войну», коли при гетьманській резиденції одночасно перебували «посли от короля угорського, царя Москви, господаря волоського, мултянського, та інші» [1, с. 189].

Водночас Самовидець виражає глибоке неприйняття військово-політичного союзу Б. Хмельницького з Кримським ханством. Цей крок він піддає гострій критиці, метафорично зазначаючи, що «аже нестатечная приязнь вовку з бараном, так християнинові з бусурманином». Літописець із відвертим сумом та розпачем описує руйнівні наслідки для української державності, спричинені різноманітними проявами внутрішнього свавілля та анархії [68, с. 45].

Тлумачачи передісторію рішень Переяславської ради, коли козацтво зважилося «позводилися zostавати под високодержавною его царского величества рукою», автор підкреслює, що такий вибір зумовлювався категоричним небажанням українців «жадным способом быти подданими королю полскому и давним паном, ані теж примати к собі татар» [63, с. 28]. У яскравих образах хроніка змальовує воєнні походи Б. Хмельницького, обрання на гетьманську посаду його сина Юрія, а також амбіції Івана Виговського, який

вимагав дозволу під час бойових дій забирати «з рук і двора» Ю. Хмельницького клейноди – булаву та бунчук як уособлення верховної влади.

До переліку трагічних та містичних наслідків війни літописець відносить розповідь про так зване «конотопське чудо» 1652 року. Тоді в Конотопі повстанці стратили місцевого старосту Сосновського разом із родиною – «особ четверо, і там же в тім замку конотопском вкинено всіх у колодязь». Ця подія відбулася на свято Трійці, а вже на «Воздвиження Чесного Хреста в колодязі, де було 10 сажень, піднялася вода і винесла наверх всі тіла» [63, с. 34].

Побутові реалії воєнного часу доповнюються описами жорстких дій козацької старшини, яка нещадно «вистинала чернь» за грабунки й напади на купецькі підводи з горілкою.

«Літопис Самовидця» є надзвичайно інформативним джерелом для реконструкції тогочасної соціальної структури українського соціуму. На сторінках праці згадуються найрізноманітніші верстви, стани та професійні групи: старостове, бурмистрове і райці, шляхта, слуги замковые, жида й уряди міські, дрягуші, жовніри, «выбрании с подданных своїх», посполиті люде, гултяйство, ксьондзи, а також ремісники й робітники – броварники, винники, будники, наймити та пастухи.

Визначальною автентичною рисою «Літопису Самовидця» виступає його суто світський характер. На відміну від більшості тогочасних історико-літературних творів, які створювалися церковними діячами традиційною церковнослов'янською або штучною мовою, цей літопис написаний тогочасною українською книжною світською мовою, яка була максимально наближеною до живої народно-розмовної стихії [63, с. 72].

## **2.2. Літопис Григорія Граб'янки**

У своєму історичному творі Григорій Граб'янка значну увагу приділяє генеалогічним кордонам та походженню Богдана Хмельницького. Формуючи це питання, хроніст спирається на свідчення відомого польського історика й поета

Веспасіана Коховського. Останній, аналізуючи родовід майбутнього гетьмана, наводить дві тогочасні версії: згідно з першою, коріння роду сягає жмудських (литовських) земель, відповідно до другої – родинним гніздом була Лисянка на Київщині. «Чи звідти, чи звідси походить – не ясно, ясно тільки, що через Жолкевських у люди вибився. І коли Іоану Даниловичу, воєводі руському, король пожалував староство Чигиринське Хмельницького відрядили туди писарем, аби описав податі, людьми знесені. Поживши там деякий час, він одружився і жінка народила йому сина Зіновія (його опісля Богданом прозвали), якого з малолітства віддали в науку спершу до Києва, а потім до Ярослава ксьондзам-єзуїтам. Отак в науці літа проводячи, він дійшов змужніння. І коли батька його, року 1620, настановили козацьким сотником, він пішов з ним на поміч до гетьмана Жолкевського на Цецору і там, під наглядом батька, при звичаювався до військової справи. Отам у битві зішлись ляхи з турками і татарами, і знищивши всю лядську силу, перемогли турки; в цій битві загинув гетьман Жолкевський і наклав головою Михайло Хмельницький, а Зіновія, сина його, взяли в полон і погнали в татарську неволю; тільки через два роки його викупили з полону козаки за татарських бранців і він вступив на службу до королівського війська» [68, с. 46].

Центральною фігурою та ідейним ядром літопису Граб'янки виступає постать Богдана Хмельницького. Автор майстерно синтезує в образі свого головного героя реальні біографічні риси історичного діяча та монументальні ознаки ідеалізованого провідника нації. У наративі хроніки він постає недосяжним взірцем державного мужа для наступних генерацій. На переконання автора, гетьман має дві фундаментальні історичні заслуги перед вітчизною: по-перше, визволення українських земель від «дуже тяжкого ярма лядського з допомогою козацької мужності», по-друге – стратегічний союз та об'єднання України з Росією. Полководець характеризується в джерелі як «преславний вождь запорозький», «муж хитрий у військовій справі і дуже розумний», «від природи розумний і в науці мови латинської вправний» [68, с. 32].

Для посилення художньої виразності та психологізму Граб'янка насичує текст численними промовами гетьмана та драматичними діалогами. Зокрема, обидва маніфести Хмельницького до реєстрового козацтва із закликом підтримати загальнонародне повстання побудовані за класичними канонами тогочасного ораторського мистецтва, що свідчить про глибоке знання автором правил барокової риторики. Водночас у сцені переговорів гетьмана з кримським ханом під час повернення з-під Львова у 1655 році літописець демонструє високу майстерність у створенні динамічних драматизованих діалогів. Намагаючись сформувати у читача почуття патетики та скорботи, автор витримує посмертну характеристику Богдана в традиціях епічного вихваляння воїна-богатиря, виявляючи очевидні текстові паралелі з «Повістю временних літ» та Несторовим описом походів князя Святослава Ігоровича [107].

Окреме місце в колі дослідницьких зацікавлень літописця посідає мілітарна сфера діяльності Б. Хмельницького, а саме стратегія і тактика ведення воєн. Граб'янка зазначає, що тогочасна історична думка часто пов'язувала першопричину козацьких збройних виступів із наслідками Берестейської церковної унії, яка внесла конфесійний розкол і смуту в православне суспільство й спонукала Северина Наливайка першим підняти зброю проти Речі Посполитої. Проте, апелюючи до свідчень Веспасіана Коховського, літописець акцентує на глибших соціально-політичних чинниках, вказуючи, «як ляхи нестерпно глушилися над українським людом, над храмами божими глушилися, як силою брали у благочестивих їхні маєтності, а самих смертю карали, честі та влади позбавляли, навіть до суду не допускали; як козаків всіляко озлобляли» [68, с. 50].

Граб'янка деталізує, що у «1647 році ляхи, прийшовши з землі польської, стали постоем у Чигирині та Черкасах, і, як це завжди бувало, сильно мешканців тих міст озлобили. Отоді і Богдан Хмельницький не одну наругу стерпів від ляхів. Задовго перед цим Михайло, батько Богдана Хмельницького, своєю відвагою завоював прихильність Івана Даниловича, старости чигиринського, і той наділив його маєтком, прозваним Суботів. З королівської служби

повернувшись, Богдан Хмельницький приїхав у Суботів і почав його людьми заселяти, сподіваючись, що великі заслуги батька перед Річчю Посполитою та і його власні, дають йому на це право, оскільки батько той, будучи сотником чигиринським разом з гетьманом Жолкевським за Річ Посполиту польську на Цоцорі головами наклали, і там і він, взятий в неволю, перебував і звідти козаки його на бранців татарських обміняли; та й після викупу з кінними загонами на орду татар ходив. Король, зауваживши кмітливість козака, взяв його до себе за радника і, коли задумав туркам відплатити за перебіту війну з Московією, що її вів року 1635 під Смоленськом, то, крім senatorів, ще й з ним радився і великий загін морський з усіма гарматами під його оруду віддав» [68, с. 64].

У хроніці яскраво реконструйовано першу тріумфальну збройну сутичку повстанців із коронними військами на Жовтих Водах. Граб'янка оповідає, що «в 1648 році 2 травня Хмельницький вирушив в поле під Жовті Води, чекаючи на добрий улов для себе. Ляхи в цей час хотіли Хмельницького одним ударом розбити та всю силу козацьку посрамити на довгії літа і не знали, що й Хмельницький готовий до бою» [68, с. 39–40]. Саме в цьому епізоді автор рельєфно змальовує Богдана Хмельницького як далекоглядного та гнучкого військового стратега. Описуючи хід воєнної операції, він зазначає: «перш ніж обидва війська зішлись, послав Хмельницький до реєстрових козаків Ганжу, особливого посланця, і наказав розповісти їм про свою силу, про татар і звернутися до них з такими словами: „Чию кров йдете проливати? Чи не братів своїх? Чи ж у нас не одна мати – Україна? За кого вам випадає стояти? За костьоли? Чи за храми господні, що породили і ростили нас від дня хрещення? Чи ви короні польській допомогти хочете, яка неволею за вашу мужність відплатила, чи матері своїй Україні, яка волею вас обдарувати воліє?“ Прослухали все це козаки і всі шість тисяч, як одне серце і дума єдина, повстали. І щонайперше Філон Джечелий свого гетьмана Барабаша сонного списом пронизав, бо він ляхам допомагав. А потім всю старшину та полководців - ляхів з корогвами у Дніпрі потопили, а самі з драгунами німецькими, що разом з ними човнами пливли, рушили Хмельницькому на підмогу. Забачивши це, ті козаки з

комісаром, що при війську коронному залишилися, перейшли до Хмельницького. Тільки ляхи забачили, що сила їх знемагає, як кинулися навтьоки; проте Потоцький почав умовляти, що краще в бою, як подобає воїну, загинути, аніж, кинувшись тікати, уподобитися переполоханим вівцям і стати здобиччю звіреві-супротивнику. Відгукнулися ляхи на ті слова і почали, як снопи, валиться під ударами мечів, а тут ще линула злива і замочила вогнепальну зброю так, що вкрай знесилені, вони змушені були прийняти оборонні порядки і рушити на Княжий байрак, до міст направляючись; та Хмельницький, виславши наперед козацьку піхоту, наказав у Княжому байраці покопати рови. І ось дійшов табір польський до ровів, втратив лад, а татари й козаки на обоз напали і розгромили, навіть сам Потоцький, двічі кулею влучений, загинув, а все військо польське в полон потрапило. Взяли там татари Сапегу і Шемберка, Чернецький та Гродзинський Хмельницькому дісталися Бранцями стали Хома Віленський, Іван Хребтовим – воєвода Новгородський, Христофор Холмський, Гаврило Баллацький, Малицький та Семигородський, знатні пани; розгромлене було й військо польське – частина під мечем загинула, а частина в полон до татар потрапила. І з усього війська, в тій битві уцілів один лише Марко Гдешинський, який втік, проте і він був поранений» [68, с. 41].

Не менш детально автор аналізує наступну велику перемогу повстанського війська під Корсунем. Літописець реконструює події, починаючи з кризових засідань польського військового командування: «Коли Марко Гдешинський розповів гетьману Потоцькому про розгром та загибель війська ляхського, описав, як козаки й татари над поляками гору взяли і як, замість булави в руки заступ давши, смерть самого генерала Потоцького, сина його, тріумфують, то жажнувся гетьман Потоцький і польний Калиновський. Не знаючи що діяти та самі незабаром на таку ж честь сподіваючись, зібралися вони на раду і на тій раді порішили йти на Корсунь, щоб ближче до Польського краю бути і, при потребі, скоріше допомогу зібрати. Відразу ж після ради прийшли на Рось і стали табором за милню від Стеблева. А у вівторок у гості до ляхів наспіли і козаки з татарами й, гукнувши скільки моці „До бою!“, розпочали битву та, оскільки ляхи перебували

в окопах, не сила було козакам і татарам ляхів подолати (та й не було козаків і татар більше п'ятнадцяти тисяч), тоді вони вийшли на пагорб і почали ляхів на двобій викликати. Якраз отоді і взяли ляхи якогось козака й привели до гетьмана, а той і почав випитувати про силу татарську та козацьку. Бранець, будучи від природи кмітливим та хитрим, а може й самим Хмельницьким підмовлений, сказав, що татар тільки з Тугай-беєм тисяч п'ятдесят і що скоро й сам хан з усією силою прийде, а козаків багато — без ліку. Порадилися вони й порішили пробиватися усім табором; та і тут взяли козака дорогу показувати і отак по вісім возів уряд усім табором рушили, за возами піхота та капітани, обік табору слуги з мушкетами, а з обох боків гетьмани з летючою кавалерією. Козаки ж влаштували засідку, відкрили вогонь з самопалів, коней у возах перебили і сильно потіснили піхоту польську і, хоч як не хотіли поляки, мусили поголовно всі, і малі і дорослі, зійти з коней і пішо з козаками бій тримати, та посеред того вогню, який вели з самопалів козаки та з своєї зброї татари, пройшли заледве півмилі. Та ще ж на лихо той козак, що вказував дорогу, навмисне завів обоз ляхів у яругу, прямо у хащі й болото. Бачачи все те з своїм військом на лівому фланзі, Калиновський сильно розгнівився, та коли і його поранило, змирився з поразкою і запросив миру та молив, щоб йому життя залишили. Всі ж останні кинулися навтьоки і козаки й татари по полю їх, як снопи, клали. Козаки забрали багатства польські, а татари забрали бранців, у їх числі, два гетьмани — Потоцький та Калиновський — Казановський, Одривольський, Балабан, Бекчановський, Хмелецький, Комаровський, Яскольський, Ковальський та сила інших полковників та капітанів» [68, с. 42-43].

Безперечною історіографічною заслугою Граб'янки є глибокий аналіз та реалістичний опис тактичних маневрів гетьмана під час Пилявецької битви. Автор фіксує хід подій наступним чином: «27 вересня 1648 року Хмельницький прийшов і став під Каплинцями, а коли повернулися козацькі загони (Кривоніс з-під Кам'янця-Подільського, а Колодка від Олики) попрямував далі і під містечком Пилявці став табором, туди ж підійшло готових до бою шістдесят тисяч шляхти, а слуг, у лаштунки бойові, добре вбраних, мабуть утричі більше



було. Хмельницький завчасу всі кращі місцини зайняв і добре їх до бою підготував. Польські гетьмани (Домінік і Фірлей і Вишневецький) зайняли своїм військом гори й долини, а з боку Костянтинова став табором над самою Пилявкою Кривоніс, Хмельницький же став по той бік річки біля греблі, звільнивши її, тільки окопом перекопавши і там військо розмістив з двома гарматами. Те побачили Лящ з князем Корецьким, перейшли річку Пилявку й на козаків ударили з окопів їх вигнали і усім військом перемішалися. А коли ж ляхи у козаків-бранців допиталися, що війська козацького тут без ліку і що хан якщо не сьогодні, то завтра напевно підійде з татарами, то страшенно перелякалися; поміж них почав слух ходити, ніби Хмельницький головними силами хоче на табір польський ударити. Тому вони прийняли бойовий лад» [68, с. 44–46].

Козацький хроніст особливо акцентує на військових хитрощах та винахідливості українського керівника: «а коли ж ляхи з поля почали уже в табір заходити, пролунали звуки сурми та бубнів, почулася гарматна стрілянина в козацькому таборі, і не маючи змоги дізнатися, що то за шум, поляки вирішили, що прибули татари. Воно, правда, так і було, бо опівночі справді - таки прийшло чотири тисячі татар на чолі з мурзою Карабчеєм, а разом з ним кільканадцять тисяч козаків по-татарському вдягнених (це їм так Хмельницький повелів). І вчинивши отой шум, він наказав переодягненим зранку гукати „алла, алла“ і страху на ляхів напустити, а вже потім розпочав січу велику. Козаки, що були по той бік греблі, напали на польські окопи, а коли на допомогу до цих прибігли гусари, то так перемішалися, що все болото прапорцями на списках услали. А козаки тим часом, перебивши ляхів, захопили артилерійські окопи і взяли польові знамена. Шляхта кинулась тікати з табору, а козаки зібрали все їх велике багатство» [68, с. 48].

Не залишаються поза увагою дослідника і подальші воєнні операції під Збаражем, Бродами, Львовом та Замостям. Описуючи ці події, Граб'янка розкриває раціоналізм стратегічного планування повстанців: «після зібраної ради, Хмельницький відрядив полковників з їхніми загонами урізнобіч, а сам рушив на Збараж. місто за містом дорогою здобуваючи. Від Збаражу вже відіслав

Главацького з двома полками на Броди, а сам підійшов до Львова. У Львові узяв викуп і подався добувати Замостя» [68, с. 49].

Разом із суто військовими здобутками автор виокремлює такі особистісні та політичні якості гетьмана, як справедливість, зваженість та вміння вчасно виявити компроміс. «Ляхи ж у цей час зібралися у Варшаві, то порішили відрядити посланців до Хмельницького і сповістити про обрання нового короля Казимира. Посланцем вирядили ксьондза Ганцеля. Хмельницький був вдячний вістці і радий обранню короля. Хоч і залишився найбільшим недругом шляхти, все ж у війні цій виявив себе (важливу на те маючи причину) і найбільшим справедливцем. Здобувши Замостя, Хмельницький повернувся на Україну» [68, с. 50].

Далі у літописі детально фіксуються контрзаходи польської сторони та наводиться мартиролог вищого командування супротивника, знищеного під час боїв під Зборовом: «Король польський вирушив до Зборова щоб прийти на допомогу полякам у Збаражі, проте Хмельницький, залишивши под Збаражем піше військо, з іншою частиною та з татарами вирушив на короля. Розпочалася велика битва., в якій поляки зазнали поразки. В цій битві наклав головою головнокомандуючий Осолінський, Річицький, Стольнецький, Уржендовський, Захарія Четвертинський, хорунжий Сіверський, Подольський, Кошовський, Хоцемирський, а також полковники М'ясковський (підкоморій львівський), Гдешинський, Брозовський аж до п'яти тисяч всякого великородного панства, а разом з ними були розбиті і полки львівської, перемишльської, санецької шляхти. Після цієї битви у Польщі вдів та сиріт стало без ліку. Король своїм військам на бій рушати велів. Тоді Хмельницький разом з татарами навалився на лівий фланг і видався гетьман ляхам нездоланим, як і тоді под Пилявціми. Лихо чуючи, король кинувся до свого воїнства і почав просити, щоб воно втечею не ганьбило себе» [68, с. 60].

Об'єктивність літописного оповідання виявляється в тому, що автор не оминає увагою й болючі воєнні невдачі українського війська, детально реконструюючи причини та перебіг катастрофічної поразки під Берестечком: «В

1651 році король, зібравши величезне посполите військо, вийшов з-під Сокаля. На той час у Польщі зовсім не лишилося шляхтичів, вдома були тільки жінки, панни та ксьондзи. Польське військо нараховувало до 300 тисяч чоловік. З усім оцим військом король підійшов до Берестечка, що стояло посеред поля на Волині. Належало воно до володінь Лещинського і стояло над рікою Стир. В Берестечку король дізнався, що Хмельницький уже під Збаражем, а за ним іде хан з своїми татарами. Після приходу козаків і татар, що надійшли майже водночас, обидві сторони на другий день зранку розпочали велику битву, яка дещо втихла до другого ранку. В четвер козаки й татари нещадно потріпали польські полки, в той день багато ляхів загинуло від ударів козацької вогнепальної зброї, Хмельницький поставив свої полки з півночі та півдня, підготував до бою табір, хану доручив пильнувати правий фланг і бойовим строєм рушив на штурм. Та в битві цій ляхи перемогли козаків» [68, с. 77–79].

Важливим історичним джерелом виступає також опис Жванецької кампанії, де Граб'янка фокусує увагу на тонкощах тогочасної козацької коаліційної дипломатії та специфіці взаємин із кримськотатарськими союзниками: «В 1653 році Хмельницький хитрістю заманив короля та поляків під Жванець. Місцина то була вельми бідна і чекав Хмельницький немало, поки поляки почнуть потерпати з голоду та від морозів. А король, вирішивши перепинити шлях у Волохії, став біля Жванця, ні сном, ні духом не відаючи де Хмельницький. Ось тоді Хмельницький разом з ханом і. підійшли до польського війська і так облягли його, що поляки не могли з табору й голови виткнути. Почався голод серед поляків (з п'ятнадцяти тисяч піших залишилося тільки чотири), чимало кінних та піших і від меча загинуло. Побачив король, що сутужно йому, почав хана просити і згоду обіцяти, хай тільки він припинить битву. Проте хан, аж поки йому не заплатять за труди і поки Зборівських статей клятвою король не підтвердить, не хотів меч у піхви вкладати. Тоді поляки здалися на ласку переможців, з усім погодилися і, давши ханові заложниками двох сенаторів – Лянцкоронського, воєводу руського, та Олесницького,

підкоморія сандомирського, – самі заледве повернулися у Польщу. Так проходила битва під Жванцем» [68, с. 75].

Таким чином, залучення та детальний аналіз матеріалів Літопису Григорія Граб'янки дозволили повноцінно реконструювати психологічний профіль, ключові риси характеру та логіку мілітарних кампаній видатного українського гетьмана. Наведені автором деталі, побутові подробиці й описи стратегічних ходів формують тривке підґрунтя для створення цілісного, науково верифікованого історичного портрета Богдана Хмельницького, висвітлюючи як його унікальний індивідуальний потенціал, так і видатні військово-організаторські здібності.

### **2.3. Літопис Самійла Величка**

Історіографічний простір козацьких літописів XVII–XVIII століть наскрізь просякнутий темою масштабної збройної протидії українського етносу польському шляхетському пануванню. Ключовою постаттю та рушійною силою цієї епопеї виступає Богдан Хмельницький, що цілком закономірно зумовило його центральне, структуротворче місце у фундаментальній праці Самійла Величка. Хроніст не просто фіксує хронологію мілітарних подій, а глибоко аналізує соціополітичну сутність повстання, формуючи власну концептуальну оцінку, завдяки чому його твір став знаковим явищем давнього українського письменства. У жанровому вимірі праця Величка постає як монументальне історико-прозове полотно, що об'єднує комплекс сюжетно завершених новел, базисом для яких слугував верифікований фактологічний матеріал про збройні змагання 1648–1654 років. Прикметно, що експозиція літопису та перші кроки майбутнього лідера реконструюються автором із залученням багатого фольклорного пласту – народних переказів, легенд та уснопоетичних міфів про Хмельницького [19, с. 198-199].

У колі Величкових зацікавлень опиняється догетьманський період життя Зіновія Богдана Хмельницького, якого автор змальовує як вільного та

авторитетного представника військової еліти, котрий перебував на посаді конюшого у магната Конєцпольського (у тексті помилково вказано Потоцького). Хроніст наголошує на природній обдарованості, динамічності, ретельності та високому рівні тогочасної освіченості свого героя. Повернувшись із Бродів на Наддніпрянщину, Хмельницький невдовзі інтегрується в козацьке середовище і разом із новими соратниками вирушає на Запорозьку Січ. Цей етап став визначальним для гартування його військового таланту: там він провів кілька років, набуваючи “потрібної собі вправності в труді військовім, ходив із запорозькими козаками на бусурманські поселення і не затуляв у боях перед ворогом свого обличчя – за це він був у великій шані у Запорозького війська” [8, с. 33].

Величко послідовно підкреслює, що інтелектуальний потенціал та ратні звитяги Хмельницького в битвах з османами та кримцями забезпечили йому незаперечний авторитет серед реєстрового козацтва. За вагомі мілітарні заслуги перед польською короною та Річчю Посполитою він отримав офіційне визнання від короля Жигмунта (Сигізмунда III) та його наступника Владислава IV. Цей статус був юридично закріплений довічним королівським привілеєм на володіння земельними угіддями в Суботові Чигиринського повіту [19, с. 200]. Літописець зазначає: “Він посів тут Суботівську слободу, мешкав на тих добрах своїх і почав був досить розживатися. Однак ворог, ненависник добра людського, – скориставшись у цій справі Чаплинським, – із заздрості вигнав Хмельницького на деякий час зі свого дому й посілости назад до Запорожжя. То було призвісником значного й незчисленного пролиття православної і римської крові, принесло великі спустошення і руйнування Короні Польській і Україні малоросійській [8, с. 35].

Аналізуючи мотиваційну складову дій Хмельницького, Самійло Величко зауважує, що офіційною метою лідера було клопотання від імені всього Війська Запорозького та українського люду щодо реституції й підтвердження давніх прав і привілеїв, а також приборкання свавілля польської адміністрації та місцевих комісарів, які чинили утиски православним.

Проте літописець розкриває тонку тактичну гру майбутнього гетьмана, пояснюючи, що ця офіційна версія про мирне прохання була свідомою дезінформацією, запущеною на Січі, аби польська розвідка та її агентура не змогли розкрити реальні стратегічні замисли козацтва. Вичекавши необхідний час, «після того як збігли два місяці, 1 березня, за порадою кошового й усіх курінних отаманів, Хмельницький із товариством виїхав із Січі, начебто прямуючи на острів Томаківський, розташований за кілька миль нижче Січі. Оголошено було, що він зробив це для своїх вигод і щоб випасати там коні. Насправді ж він поїхав до Криму, а як прибув туди, звістив про себе в Бакцисараї кримському ханові. Хан відвів йому квартиру в одного значного й багатого бакцисарайського вірмена, який за ханським наказом постачав Хмельницькому і його товариству харчі й напої. Прибувши у ханський палац, і сам хан (а не через товмача) ласкаво його привітав і поздоровив, оскільки вже трохи знав Хмельницького й раніше по колишніх військових чинах. Хмельницькому посприятило ще й те, що хан добре знав козацьку мову і в товмачеві потреби не мав. Отож усі запити й інтереси Хмельницького хан вислуховував сам і сам на все відповідав. Після того Хмельницький бував у хана ледве не щодня і про все, що належало, розмовляв наодинці і привселюдно – старанно просив на допомогу собі проти поляків кримського війська. Хан остаточно йому не відмовляв, але роздумував і радився зі своїми мурзами, чи давати Хмельницькому своє військо, чи ні. Він запідозрював, що ляхи навмисно послали Хмельницького в Крим, щоб той хитрістю виманив орду в Польщу і, навівши її на готове польське військо, всю вигубив» [8, с. 54–55].

Окрему увагу автор літопису приділяє розгалуженій системі агентурної розвідки та контррозвідки, яку зумів організувати Хмельницький. Наявність надійних інформаторів у найвищих колах союзника дозволяла лідеру діяти на випередження, безпомилково прораховуючи коливання кримського правителя: «Про таку ханську думку й сумнів Хмельницький довідався від знайомих мурз і через тих самих мурз передав ханові, що готовий присягнути, що має потребу в кримському військові і про те, що діє без жодних хитрувань і улесливості, а

також готовий для запоруки віддати ханові свого сина. Прочувши це, хан зрадів і до всіх пропозицій Хмельницького почав ставитися прихильніше. А якось при розмові, яка проходила у взаєморозумінні, в присутності багатьох мурз та інших кримських воєначальників, хан запропонував Хмельницькому виконати обіцяну присягу згідно до свого бусурманського звичаю. Хмельницький звелів тоді дати йому ханську шаблю, яку йому принесли й віддали до рук. Тоді він, вийнявши її з піхов, поцілував оголене залізо перед ханським лицем» [8, с. 55].

Текст виразно оприявнює колосальний ступінь особистого та політичного ризику, на який свідомо йшов майбутній гетьман заради досягнення стратегічної мети: “Після великодніх проводів попросив зараз Хмельницький хана, щоб той відпустив його з Криму на Україну. Він привів перед хана свого старшого сина Тимоша і віддав його під опіку й заклад до певного часу. Хан звелів Тимошеві жити на квартирі в того самого вірмена, де жил досі й сам Хмельницький; Тиміш мав щодня з’являтися перед хановим лицем й обізнаватися з кримськими мурзами. Харчі і все потрібне Хмельницькому й людям, що були при ньому, мали видавати щомісяця на квартиру з ханського двору за особливим наказом господареві - вірмену, щоб обходився зі своїм гостем, сином Хмельницького, не без пошани” [8, с. 57].

Величко детально реконструює атмосферу високого дипломатичного реноме та пошани, якими був оточений український діяч у Бахчисараї: “Перед від’їздом Хмельницького з Бакцисарая хан викликав призначеного в похід мурзу Тугай-бея і видав ему військовий наказ, аби той супроводив Хмельницького на Україну разом з виділеною чотиритисячною кримською ордою. Перед самим від’їздом з Бакцисарая, в четвер, 13 квітня, Хмельницький з кількома своїми товаришами, з сином, а також із мурзою Тугай-беєм був у хана на обіді й достатньо був приласканий і пошанований. При відході Хмельницький одержав ханські подарунки: йому подаровано було черкеський панцир з мисюркою та карвашами, з модним сагайдаком, стрілами й шаблею під позолотою; дав йому хан іще двох ладних коней – подунайських, у сідлах і легкій, але дуже модній черкеській кінській зброї; виборну янчарку; рожевий каптан з доброго багатого

грезету і кунтуш найкращого французького сукна, підшитий найвиборнішими сибірками. Це все оцінювалося на три або чотири тисячі левів” [8, с. 58].

З особливим етнографічним та історичним зацікавленням літописець змальовує процедуру легітимізації влади Хмельницького на Січі. Повернувшись із Криму в супроводі татарського ескорту, Хмельницький отримав цілковиту підтримку кошового та старшини, які миттєво зорієнтувалися в перевагах козацько-кримського альянсу. Для збору всього розсосередженого війська було застосовано традиційну систему оповіщення.

«Для того по заході сонця, за давнім запорозьким звичаєм, ударили з трьох найбільших гармат, а, переночувавши, удосвіта знову стрілили із тих трьох гармат, подавши таким чином потрібне гасло. Коли ж розвиднілося до Січі зібралася вже значна частина кінного війська. Числилося усього того війська, пішого й кінного, тридять з лишком тисяч. А коли вдарено в котли на раду, то побачили, що для такої сили війська січовий майдан затісний. Отож, зважаючи на це, кошовий отаман із Хмельницьким мусили вийти з січової фортеці на просторіший майдан. Тут було оголошено всьому війську й виразно сказано, що за збитки та гніт, які терплять козаки й уся Мала Росія, проти поляків починається війна. При тому було повідомлено, що кримський хан прихильний і ласкавий до Запорозького війська і не тільки відпустив із Хмельницьким чотири тисячі татар на чолі з Тугай-беєм, але й сам з усіма ордами (коли на те буде потреба) готовий буде прибути в допомогу козацькому війську проти поляків. Для того він зважив на настійне прохання Хмельницького, повірив присязі Хмельницького і взяв собі в заклад старшого його сина Тимоша» [8, с. 58-59].

Масштаб військово-політичного авторитету українського полководця визнавали не лише підлеглі, а й союзники. Організаторський хист гетьмана виявлявся у жорсткому контролі за інформаційними потоками та комунікаційними шляхами напередодні виступу коронних військ: “Хмельницький іще раніше, коли роз’їжджався з Тугай-беєм і попрямував у Січ, наказав йому стояти з ордою в Базавлуку чи деінде в доброму місці вище Січі. А ще він наказав суворо й пильно сторожувати шлях, який лежить від Чигрина й



Переволочної до Січі, і брати під сторожу та тримати невідпущно до його, Хмельницького, указу всіх тих, хто мав простувати з Січі в міста. Це було зроблено, і за три дні, доки Хмельницький їхав з військом на злуку з Тугай-беєм, татари піймали на січовому шляху близько десяти підозрюваних людей. Хмельницький, злучившись із Тугай-беєм, знав уже, що поміж тих пійманців є послані на Січ польські вивідувачі. Так воно й виявилось, але він не вдавався в детальні розпити, а тільки достеменно дізнався із їхніх оповідей, що коронний гетьман та його син ідуть із військом проти Хмельницького до Кодака, а реєстрові козаки, послані в байдаках Дніпром, пливуть туди ж. Він наказав поспішати, а пійманців, забивши в залізні кайдани, звелів везти при гарматах із собою” [8, с. 66–67].

Важливим фактором джерельної верифікації літопису є те, що всі доленосні події, які відбувалися в той доленосний час, детально фіксувалися генеральним писарем Самуїлом Зоркою. Останній прискіплював військовий щоденник – діаріуш, куди хронологічно вносилися найважливіші документи епохи: особисті універсали та листи Богдана Хмельницького, у яких відображався тогочасний стан військових та внутрішньодержавних справ, а також офіційна дипломатична кореспонденція до іноземних монархів, європейських володарів та суміжних держав.

Спираючись на цей автентичний діаріуш як на надійне першоджерело, Самійло Величко зміг з максимальною точністю відтворити історичну правду, деталізувати перебіг кампаній і представити нащадкам цілісну, масштабну постать та багатогранну діяльність видатного гетьмана і полководця національно-визвольної боротьби українського народу Богдана Хмельницького. Збереження цих документальних свідчень у структурі літопису не лише підтверджує високу наукову цінність праці Величка, а й унаочнює формування власної козацької канцелярії та дипломатичного апарату новоствореної держави.

### **РОЗДІЛ 3. ГЕНЕЗА ОБРАЗУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У РОМАНТИЧНОМУ ІСТОРІОПИСАННІ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.**

#### **3.1. “Історія Русів”**

«Історія Русів» є важливою пам’яткою історичної думки в Україні кінця XVIII – початку XIX ст. Її автором певний час вважали білоруського архієпископа Георгія Кониського, але згодом дослідники спростували це твердження. Ім’я справжнього автора лишилося нез’ясованим до наших днів. Найімовірніше, він належав до українського дворянства, працював над створенням вказаної праці на рубежі XVIII та XIX ст. і, побоюючись репресій з боку царської адміністрації, вважав за доцільне поширювати свій твір під чужим ім’ям [31, с. 102].

«Історія Русів» висвітлювала картину історичного розвитку України від найдавніших часів до другої половини XVIII ст., власне до 1769 р. Автор писав у традиціях козацьких літописів, ними ж він і користувався, доповнюючи виклад переказами, власними споминами, а подекуди – документами. Основна засада твору – природне, моральне та історичне право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток, а боротьба українського народу за визволення – головний зміст книги. Автор не мав, очевидно, на меті написати строгу академічну історію України, а подав лише свою мисленну картину цієї історії [31, с. 105].

З початку XVI ст. головною історичною діючою силою в автора «Історії Русів» стає козацтво з його героями-гетьманами та іншими провідниками національно-визвольної боротьби з Туреччиною, Кримським ханством та Польщею. Автор як істинний патріот показує героїчні подвиги історичних (у багатьох випадках і вигаданих) полководців, які відважно ведуть козацтво на смертельні битви за вітчизну. Козацтво для автора книги – головна рушійна сила в історії України, та й сама історія для нього – це насамперед військові подвиги, а доба XVI–XVII ст. – героїчна народна епопея. Вся ця епоха й героїчні звитяги

в боротьбі проти турків, татар і польської шляхти описані в дусі українських історичних пісень і дум.

Одне з центральних місць в «Історії Русів» займають події визвольної боротьби українського народу з Річчю Посполитою від Люблінської унії до 1657 р. Виклад цих подій не виділено в окремий розділ, але за своїм обсягом, насиченістю достовірними фактами й домислами, емоційно-патріотичною наснагою і художнім стилем ця частина посідає в книзі одне з найважливіших місць [31, с. 106–107]. У багатьох випадках автор відступає від історичної правди, не дотримуючись точності й достовірності історичного факту. Козацькі війни він розглядає як справедливую боротьбу, в якій пригнічений народ захищав своє «буття, свободу і власність». Особливо це стосується оцінки Визвольної війни середини XVII ст., яку трактовано як справедливую національно-визвольну боротьбу народу проти польського панування. Рушійною силою в боротьбі подано козацтво, тобто, вважає автор, усі ті, хто вступив до війська. Оскільки під стяги Б. Хмельницького стали всі руські, весь народ, цей рух розглядається як всенародний, національно-визвольний [98, с. 18].

Богдана Хмельницького автор «Історії Русів» називає «мужем великого розуму і хисту», високо оцінює його перемоги під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявою. Завершальним етапом цих перемог він вважає битви під Збаражем і Зборовом у 1649 р. Б. Хмельницький звільнив Україну від польського панування і повернув їй незалежність. Автор «Історії Русів» уводить Україну в коло європейських держав, а Переяславський акт 1654 р. розглядає як небезпечне порушення системи державної рівноваги в Європі, бо від того надмірно зміцніло абсолютне російське самодержавство, яке з приєднанням України стало «серед царств могутніх і страшних». Через це європейські держави вимагали від Б. Хмельницького повернути Україну «в колишній натуральний стан». У творі розповідається про союз Б. Хмельницького зі Швецією проти Польщі, тодішнього союзника Росії, про міжнародні стосунки з іншими державами. В уста Б. Хмельницького автор вкладає відповідь на вимогу Туреччини й Австрії

порвати зі Швецією, де гетьман покладається на «природне право» кожного народу у своєму визначенні й обороні незалежності [31, с. 223].

Історичне бачення автора «Історії Русів» не у всьому відповідає пізнішій українській історіографії, багато в його поглядах суб'єктивного, часто бракує наукових знань, але є щире бажання докладно зорієнтуватися в історичних перипетіях свого народу. По-справжньому демократично налаштований, автор протестує проти кріпацтва, деспотизму, урядовців, що ставили себе понад законом, проти насильства військ, релігійної нетолерантності, підкреслення національної винятковості та виявів невинуватеної погорди до чужинців, у тому числі й у самих українців. Зате він сповнений глибокого співчуття до долі свого пригнобленого народу.

Невідомого автора «Історії Русів» можна обґрунтовано вважати предтечею романтичного напрямку в українській історіографії [31, с. 122–124]. Поєднуючи літописну традицію із художньо-публіцистичним пафосом, цей твір перекинув місток від старого козацького літописання до модерного українського націєтворення. «Історія Русів» не лише заклала підвалини для романтичного переосмислення минулого, а й справила колосальний світоглядний вплив на формування політичної свідомості наступних поколінь української інтелігенції, ставши одним із найпотужніших маніфестів національної самобутності та права України на власну державність.

### **3.2. «Історія Малоросії» Миколи Маркевича**

М. Маркевич у праці «Історія Малоросії» чітко висвітлює власну концепцію в поглядах на українську історію, яку можна з позицій сьогодення назвати національно-патріотичною. Цілеспрямованим відбором імен історик вказує, кого він вважає українськими патріотами – це Богдан Хмельницький, Семен Палій, Максим Залізняк, Іван Гонти. Автор «Історії Малоросії» сягнув нового рівня розуміння проблеми: він безумовно визнає справедливість Національно-визвольної війни українського народу й гаряче співчуває цілям цієї

боротьби. Зміни в політичній ситуації, витворені ходом і фіналом цієї боротьби, М. Маркевич поклав в основу своєї періодизації історії України – з найдавніших часів до ліквідації царизмом гетьманства в кінці XVIII ст. [42, с. 149].

Історію козацтва М. Маркевич розглядає в органічному зв'язку з історією всього українського народу. Він виступає послідовником тих романтичних дослідників, які бачили в козаках «визволителів народу», і детально показує їхню роль у боротьбі проти татаро-турецької агресії та польсько-шляхетського гніту. Думки М. Маркевича про козацтво засвідчують його прогресивну суспільно-політичну позицію, яка дозволила йому висловити цілу низку новаторських і демократичних положень для тогочасної історіографії.

Національно-визвольній боротьбі українського народу на чолі з Б. Хмельницьким М. Маркевич відвів центральне місце в «Історії Малоросії», назвавши цей масштабний розділ «Малоросія від поголовного повстання до смерті Хмельницького (1648–1657 рр.)». У такій назві відобразилося загальне концептуальне спрямування праці вченого – висвітлення саме всенародної боротьби українського народу за звільнення від польсько-шляхетського панування. М. Маркевич із прогресивних позицій охарактеризував роль і значення Б. Хмельницького, показав його як видатного діяча, організатора і керівника визвольних змагань. Історик висвітлює дії Б. Хмельницького не лише як успішного полководця, а й показує його енергійні заходи щодо впорядкування, організації та озброєння армії, а також адміністративного устрою звільненої території України.

Важливою проблемою, що привернула увагу історика, була державна, дипломатична і національна політика, яку здійснював Б. Хмельницький на теренах України. У звільнених містах і селах гетьман відновлював попереднє руське правління, «наказав повернути права, свободи і звичаї» [73, с. 150–152]. Микола Маркевич підкреслює, що Б. Хмельницький очолив боротьбу українського народу проти Речі Посполитої не через особисті образи чи приватну вигоду. Його не спокусили ні булава, обрамлена бірюзою, ні

королівський штандарт – гетьман кидає виклик польським магнатам, відкрито заявивши, що прагне звільнити весь український народ «від лядської неволі».

Значний інтерес викликають роздуми автора «Історії Малоросії» про перебіг дипломатичних переговорів між Б. Хмельницьким і Москвою з питання входження України до складу Московського царства. «Бездіяльність царя..., повільність його у приєднанні України до царства, – критично зазначає М. Маркевич, – може бути викликана бажанням послабити дещо сили Хмельницького, щоб потім можна було легше справитись з козаками» [42, с. 204].

Проте, попри фіксацію цих прихованих мотивів самодержавства, історик розглядає Переяславську угоду 1654 року як історичну неминучість, зумовлену тогочасним складним геополітичним становищем України та виснаженням її військових ресурсів. Підсумовуючи цей етап, М. Маркевич наголошує, що навіть в умовах протекторату Богдан Хмельницький зумів зберегти внутрішню автономію України, суверенітет її інституцій та недоторканність козацьких прав. Таким чином, представлений в «Історії Малоросії» образ гетьмана став вагомим внеском у формування українського національного міфу XIX століття, продемонструвавши спадкоємність державотворчих традицій та піднісши постать Хмельницького до рівня найвеличніших постатей загальноєвропейської історії.

### **3.3. «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського**

Важливе місце в праці Д. Бантиш-Каменського посідає питання про історію козацтва, Визвольної війни та входження України до складу Російської держави. Воно є центральним у першій частині його монументальної «Історії Малої Росії» [23, с. 23]. Історик детально висвітлює боротьбу козацтва проти шляхетської Речі Посполитої наприкінці XVI – на початку XVII ст. Не менш яскраво в роботі описуються героїчні сторінки Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Безперервні воєнні дії Д. Бантиш-Каменський

розглядає кризь призму прагнення українського народу звільнитися від важкого іноземного поневолення, трактуючи цю війну насамперед як національно-релігійну [18, с. 11].

Водночас роль повсталих народних мас у книзі подана як другорядна – чільне місце дослідник відводить винятково провідникам руху, і найперше Богданові Хмельницькому, якого він звеличує як «великого мужа». Автор справедливо зазначає, що державні й військові «діяння» Хмельницького були засновані на «глибокій політиці і вигодах співвітчизників» [5, с. 20]. Історик називає гетьмана видатним полководцем та одноосібним визволителем козацької України від влади Варшави [5, с. 91]. Справжніми виразниками прагнення до свободи, у показові автора, виступає не селянство, а козацька старшина, козаки та руська шляхта. Посполиті ж відіграють пасивну роль, а в ряді випадків події змальовано так, ніби стихійні виступи народних мас проти соціального гноблення лише заважали загальнонаціональному рухові та гальмували його.

Позитивним аспектом у висвітленні цієї доби Бантиш-Каменським є ретельна фіксація прагнення Б. Хмельницького до політичного альянсу з Москвою. Автор документально підтверджує це прагнення фактами інтенсивних дипломатичних зносин козацького гетьмана з урядом царя Олексія Михайловича від самого початку повстання влітку 1648 року і аж до подій у Переяславі.

Однак офіційна методологічна концепція Бантиш-Каменського в питанні переходу України під царський протекторат часто вступає в суперечність із фактичним матеріалом, застосованим у наведеній ним же документації. Дипломатичні зносини Хмельницького автор по суті відриває від загального контексту народної війни. У його трактуванні легітимізація козацької держави постає майже винятково як особиста ідея Б. Хмельницького, котрий у пошуках союзників маневрує між польським королем, кримським ханом та Оттоманською Портою. Зрештою, ці складні геополітичні пошуки завершуються рішенням Переяславської ради 8 січня 1654 року [45, с. 90].

Д. Бантиш-Каменський розцінює цей акт як вершину політичної мудрості Хмельницького та єдино правильний вектор для порятунку православної

України. Проте, будучи представником державницького напрямку, історик трактував Переяславську угоду не як рівноправний договір двох держав, а як безумовне підданство, що згодом визначило загальну монархічну й проімперську тональність його праці. Попри таку концептуальну обмеженість, ретельне опрацювання Бантиш-Каменським джерельної бази дозволило йому створити один із перших систематизованих та хронологічно вивірених нарисів історії Визвольної війни в тогочасній науці.

### **3.4. Михайло Максимович**

Михайло Максимович визначав козацтво не як етнічну категорію, а як окремий суспільний стан, а його виникнення пов'язував із певним етапом історичного розвитку українського народу. Добу польського панування в Україні – від Люблінської унії 1569 р. до Визвольної війни середини XVII ст. – учений справедливо вважав окремим і надзвичайно важливим періодом в українській історії [70, с. 190].

Центральне місце у творчій спадщині М. Максимовича, присвяченій XVII століттю, посідало дослідження подій Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Дослідник розглядав її як справедливу та всенародну, оскільки повстання спалахнуло саме тоді, коли гніт польських магнатів і шляхти над українським націями став остаточно нестерпним. У своїх працях «Листи про Богдана Хмельницького» та «Спогади про Богдана Хмельницького» М. Максимович дав високу оцінку діяльності гетьмана, підкреслюючи, що за своїми світоглядними орієнтирами, лідерськими якостями та масштабом державного мислення він був і залишався вірним сином свого народу. Школою його виховання стала сама історична ситуація, а характер і волю майбутнього лідера загартувала Запорозька Січ [71, с. 200]. Максимович наголошував, що постаті такого масштабу, як Богдан Хмельницький, народжуються раз на кілька століть – настільки високим було визнання гетьмана як унікальної історичної особистості.



Спираючись на широке коло доступних джерел, учений детально розкрив і фактичний бік процесу переходу України під протекторат Московської держави: від рішення Земського собору в Москві 1 жовтня 1653 р. до фінального акту на Переяславській раді 8 січня 1654 р. Водночас М. Максимович не завжди виявляв послідовність у своїх теоретичних судженнях, через що в його концепції простежуються певні внутрішні суперечності. З одного боку, повстання Хмельницького він оцінював як самобутню боротьбу за національну свободу та «народну самобутність», а з іншого – трактував Переяславську раду як «великий історичний акт, історично неминучий і позитивний, який відобразив давні прагнення багатостраждального українського народу відновити цілісність надовго розірваних частин Русі» [85, с. 5–6]. Така подвійність позиції була зумовлена спробою історика поєднати глибокий особистий патріотизм і захист української культури з вимогами тогочасної офіційної імперської цензури та концепції «триєдиного російського народу». Попри це, саме Максимович першим серед тогочасних науковців перевів дискусію про Хмельниччину з суто політичного в площину культурно-історичного та народно-психологічного аналізу.

Осмислення спадщини М. Максимовича та його попередників дозволяє зробити узагальнювальні висновки щодо розвитку наукової думки цієї доби. Проаналізовані концепції свідчать, що у першій половині XIX ст. в українській історіографії остаточно утверджується і починає панувати романтичний напрям. Саме в межах цього напрямку, через наукову рецепцію праць провідних істориків, відбувалося інтенсивне формування специфічних рис модерної національної свідомості, головними маркерами якої стали героїзація козацького минулого, ідеалізація традицій козацької державності та визнання українського народу самостійним суб'єктом історичного процесу.

## РОЗДІЛ 4. СПЕЦИФІКА ІНТЕРПРЕТАЦІЙ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НАРОДНИЦЬКОЮ ІСТОРІОГРАФІЄЮ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

### 4.1. Микола Костомаров

Науковим досягненням М. Костомарова стало те, що він одним із перших показав Визвольну війну як підготовлене попередніми десятиліттями, закономірне й неминуче явище, яке вилилося у масштабну боротьбу українського народу проти національного, соціального та релігійного гніту. Прикметно, що історик розглядав цю війну як «козацьку революцію». Головним чинником, що породив цей могутній вибух, М. Костомаров вважав саме прагнення народних мас захистити свої «права і вольності» [7, с. 66]. Дослідник детально висвітлив не лише перебіг військових дій, а й показав глибинні перетворення у військовій та адміністративній сферах, які зрештою привели до утворення української Гетьманської держави.

В історичній літературі по-різному трактуються погляди М. Костомарова на особу Б. Хмельницького: одні дослідники пишуть про його критичне ставлення до діяльності гетьмана, інші – дотримуються прямо протилежної думки. Насправді ж міркування М. Костомарова були досить зваженими та еволюціонували впродовж його життя. Вчений вважав, що головною дійовою особою історії є народ, а не окремих лідер: не гетьман підняв маси до повстання, а об'єктивна суспільна необхідність вивела самого Б. Хмельницького з бездіяльності. Так само, виконуючи волю народу, гетьман скликав 8 січня 1654 р. загальну раду в Переяславі. Історик довів, що для визначення правового і політичного становища України після входження її до складу Російської держави на початку березня 1654 р. до Москви прибули послы Хмельницького з договірними статтями, і не провина гетьмана, що ці статті згодом були брутально знехтувані російською стороною. За Костомаровим, цей діяч зовсім не був одним із тих рубак, яким війна необхідна, «як рибі глибін підводна, як птахів широчінь піднебесна». Це була насамперед далекоглядна політична людина, муж ідеї [85, с. 139].

У 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. М. Костомаров суттєво поглиблює свої погляди на історичну роль Б. Хмельницького, визнаючи за ним масштабну геополітичну мету – «...дати своїй Україні повну незалежність, хоча не міг сам відмовитися від засвоєного з юності ідеалу шляхетського ладу». Таким чином, історик остаточно розвіяв імперську легенду, нібито Б. Хмельницький воював із Польщею лише через особисті образи та приватну помсту Чаплинському [84, с. 3–4].

Своєрідно й критично пояснював дослідник подій 1654 року, тобто сам процес входження України до складу Московської держави. На його думку, гасло релігійної єдності підвело українців, і замість омріяної свободи вони одержали в середині XVII ст. нову московську неволю. Українці шукали в Москви зовсім не того, що їх там насправді спіткало, – і М. Костомаров відверто це визнає [83, с. 235]. Проти волі України та її провідних суспільних верств дві Русі об'єдналися в одній імперії, що суперечило честолюбним планам Б. Хмельницького. Сам народ, хоч і пам'ятав про давню спільну колиску, не міг з'єднатися з «московитянами» щиро, по-братськи, адже звичаї, мова й побутові поняття кардинально змінилися впродовж віків відрубного існування. Проте була ідея, яка надихала маси й відганяла будь-які побоювання, – православна віра. Православ'ю в Речі Посполитій загрожувала смертельна небезпека, а воно було для українців дорожчим за все; більшість вважала, що тільки союз із Москвою зможе його захистити. Ця ідея тимчасово переборола будь-яку упередженість. Українці присягли цареві лише тому, що він і його народ сповідували східний християнський обряд [22, с. 18].

Аналізуючи цей складний компроміс, М. Костомаров підсумовує, що майбутній історик даремно шукатиме в тогочасних подіях тієї поетичної сторони, яка мала б відображати братерське єднання. Навпаки, найгостріші вияви народної недовіри, вимушена присяга, потайна ворожнеча, надія та обман – ось що насправді характеризує цю епоху. Хмельницький не збирався сліпо й беззастережно піддаватися цареві; він прагнув цим актом лише злякати Польщу, дипломатично заплутати Росію, а згодом скористатися обставинами для

реалізації власних державницьких планів. Народ же погодився на присягу винятково через загрозу своїй вірі після Білоцерківської угоди й лише під впливом запевнень московських послів, що козацькі права та привілеї будуть збережені непорушно й вічно [43, с. 58].

Узагальнюючи народницьку концепцію М. Костомарова, слід підкреслити, що він здійснив справжній переворот у тогочасній історіографії. Розвінчуючи міф про «споконвічне й безхмарне прагнення до воссоеднання», вчений чітко кваліфікував наслідки Переяслава як трагічну історичну помилку та початок нового поневолення України. Його трактування Б. Хмельницького як «мужа ідеї», що прагнув повної незалежності, але став заручником релігійних ілюзій свого народу, заклало міцний науковий підмурок для критичного переосмислення козаччини наступними поколіннями українських істориків.

#### **4.2. Пантелеймон Куліш**

Багато уваги присвятив дослідженню козаччини і соратник Т. Шевченка та М. Костомарова – Пантелеймон Куліш. На відміну від більшості тогочасних істориків-романтиків, Куліш подає чимало негативного в оцінках Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та особистості самого гетьмана. Дослідник дорікає Б. Хмельницькому, що той не використав державотворчих традицій, «культурних інстинктів давніх русичів і розіграв роль стихійної сили, яка зникає без благодірного сліду після руйнівної своєї дії... ні в його народів, ні в ньому самому не було всеперемагаючої творчості, яку проявив у собі народ великоруський разом з урядом, який виражав його дух відносно перетворення руйнівної козацької сили в державно-будівничу» [86, с. 177]. Вважаючи козаччину незаперечно руйнівною силою щодо державності та міської культури, П. Куліш водночас намагається раціоналізувати її появу, пояснюючи закономірність виникнення цього феномену потребою такого собі «антикультурного протияддя» проти насильницького впровадження в Україні польсько-римської «політичної культури».

З історичних праць П. Куліша останніх десятиріч його життя постає вкрай складна й суперечлива постать гетьмана. «Серце поляка, – пише автор, – стискається на думку про цю демонічну особу...». Однак, попри весь очевидний суб'єктивізм оцінок, дослідник змушений визнати, що Б. Хмельницький наочно «показав на поляках» колосальну силу українського генія, і що з гетьманових «стратегічних, організаторських і політичних здібностей скривджені ним дивуються більше, ніж ми, які восторжествували над ними». Хмельницький подекуди виступає у трактуванні П. Куліша як мудрий державний діяч, чия надзвичайно активна, ініціативна та гнучка міжнародна політика виявлялася в блискучому налагодженні й прагматичному використанні взаємовигідних зв'язків із Росією, Туреччиною, Кримом, Швецією та Волощиною. Мудрість керманича, зазначає П. Куліш, виявлялася і в тому, що «він був оточений вже не одними грубими противниками панства, але й такими людьми, які могли б служити радниками завойовнику, котрий не цурається громадянських та економічних устремлінь» [12, с. 18].

У своїй відомій монографії «Отпадение Малороссии от Польши» П. Куліш трактує суть і значення приєднання України до Московської держави багато в чому з позицій консервативної російської історіографії. Він розглядає Переяславський акт як вимушене жорсткими обставинами добровільне «московське підданство», яке вважає єдиною правильною на той час акцією для порятунку краю. На думку вченого, цей крок став фактором подальшого цивілізаційного благополуччя України, оскільки Москва врешті-решт підпорядкувала «безладне життя» українського козацтва «своїм суворим, недалеко від жорстокості порядкам». При цьому Куліш об'єктивно фіксує очевидний історичний парадокс: «московське підданство було однаково ненависне і такій покозаченій шляхті, як Хмельницький і Виговський, і таким старинним козакам, які були виховані в душі особистої шляхетської свободи». У такий спосіб, за логікою дослідника, українці через болісне підданство та інтеграцію в імперську систему нібито долали руйнівну анархію,

трансформуючи свій колишній досвід і набуваючи нових рис дисциплінованого державотворення [12, с. 24–26].

Узагальнюючи цю специфічну концепцію П. Куліша, слід наголосити, що його погляди ознаменували радикальний розрив із панівною на той час романтичною ідеологізацією козацтва. Поставивши в центр своєї філософії історії не військову звитягу, а культуру, освіту та правопорядок (державницько-культурницький підхід), Куліш свідомо деміфологізував образ Хмельниччини. Попри очевидну ідеологічну упередженість і виправдання політики царизму, його сувора критика козацької анархії змусила тогочасне наукове співтовариство позбутися надмірних народницьких ілюзій і започаткувала глибоку внутрішню дискусію щодо справжньої ціни та державотворчого потенціалу козацьких повстань.

#### **4.3. Володимир Антонович**

Неабиякий внесок у вивчення української історії зробив Володимир Антонович, виокремивши власну оригінальну концепцію. На основі глибокого аналізу суспільного життя українців учений доходить висновку, що його провідною ідеєю є «принцип вічовий, принцип широкого демократизму і признання рівного права політичного задля кожної одиниці суспільства». Найпереконливіше підтвердження цих висновків В. Антонович знаходив, досліджуючи Визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького, коли «історичні обставини сприяли найліпше, одначе увести в життя провідну ідею українського народу не довелося, бо на те не стало культурного розвитку, переконань та витривалості» [6, с. 226–227].

Козаччина, на думку історика, несла в собі питому українську національну ідею, але цей рух мав одну суттєву ваду, яка й спричинилася врешті-решт до поразки. Козацькі виступи часто ставили перед собою завдання зберегти лише вузькостанові козацькі права, ігноруючи інтереси та права селянства, тобто не дбаючи, власне, про всю масу українського народу [4, с. 102]. Кульмінаційному

моментові козацької боротьби, коли зав'язався міцний союз козацтва з широкими народними масами – Хмельниччині – В. Антонович не присвятив окремої великої монографії, однак висловив із цього приводу низку новаторських думок. Історик вважав, що Б. Хмельницький не був до кінця пройнятий глибинними народними ідеалами й не розумів іншого соціального ладу, окрім того, в якому він виріс і який був йому відомий (шляхетсько-козацького). Поряд із цим В. Антонович зазначав, що прорахунки в діяльності Б. Хмельницького, недостатнє усвідомлення ним масштабних можливостей епохи та стратегічних інтересів усього селянства корінилися не в особистому характері чи приватній вигоді гетьмана, а були об'єктивним виявом загального інтелектуального й суспільного рівня розвитку тогочасного українського соціуму [38, с. 65].

Тому успіх діяльності Хмельницького визначався насамперед його зв'язком із масою народонаселення, а не суто позитивними чи негативними якостями його особистості, хоча при цьому не можна не відзначити його справді видатних лідерських здібностей. Гетьман відрізнявся, зокрема, непересічним фінансовим хистом: попри відсутність сталої податкової системи, він ніколи не мав браку в коштах, і в нього завжди виявлялася заготовлена наперед платня для найманого війська. Успіху справи суттєво допомагала й інша прикметна риса Хмельницького – стійкість та винахідливість, яку він продемонстрував, наприклад, у такій критичній ситуації, як підступне полонення його під Берестечком кримським ханом, із подальшим звільненням і навіть укладенням між ними нового союзного договору для продовження боротьби проти Речі Посполитої. Головна ж сила Хмельницького полягала в тому, що він зумів стати всебічним представником усієї маси свого народу, його надій та ідеалів, політичних і громадських прагнень, зумівши сформулювати ці побажання набагато ясніше за інших своїх сучасників [2, с. 243].

Великого значення надає В. Антонович і Переяславській угоді 1654 року, розглядаючи її як один із найважливіших дипломатичних кроків гетьмана. Дослідник виокремлює кілька причин, які спонукали Б. Хмельницького до союзу

з Москвою. По-перше, це була гостра військово-політична необхідність за умов виснаження внутрішніх ресурсів. По-друге, гетьман, розбудовуючи незалежну державу, прагнув знайти таку форму легітимізації розриву з Варшавою, яка б у правовому полі сусідніх монархій нейтралізувала глибокий легітимізм польської корони. По-третє, принциповою стороною Переяславської угоди була її «явність і офіціальність». Хмельницький сам наполягав на негайному прибутті царських воєвод до Києва, «щоб усі сусідні володарі знали про його підданство під високу руку Царського Величества», фіксуючи, що він більше не є суб'єктом польського короля. У такий спосіб Українська козацька держава здобувала міжнародний суверенітет: гетьман переставав бути в очах європейських династій «збунтованим рабом», а ставав визнаним правителем нової великої політичної сили [6, с. 228].

Проте, аналізуючи цей дипломатичний маневр, В. Антонович робить важливе критичне застереження, яке унаочнює трагізм Переяслава. Він наголошує, що для Хмельницького та старшини цей крок був винятково прагматичним, тимчасовим військово-політичним союзом (протекторатом) із збереженням усіх автономних прав України. Натомість московський уряд із самого початку трактував угоду через призму релігійно-державного містицизму як безумовне й вічне підданство, що згодом відкрило шлях до системного наступу царизму на українські вольності. Таким чином, у концепції В. Антоновича Переяславська рада постає не як омріяний фінал «возз'єднання», а як вимушений, юридично витончений, але геополітично небезпечний крок, де висока дипломатія гетьмана зрештою зіткнулася з імперськими амбіціями Москви через брак загального культурно-політичного досвіду самого козацького суспільства.



## **РОЗДІЛ 5. ТРАНСФОРМАЦІЇ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ НА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ІСТОРИКІВ ДЕРЖАВНИЦЬКОГО НАПРЯМУ**

### **5.1. Михайло Грушевський**

Михайло Грушевський (1866–1934 рр.) посідає виняткове місце у вітчизняній історіографії. Його справедливо вважають найвидатнішим істориком України, творцем фундаментальної національної гранд-наративу. Одним із ключових питань, які порушив і розв’язав учений на сторінках своєї монументальної праці «Історія України-Руси», було питання появи та еволюції українського козацтва, його визначної ролі в історичному поступі українського народу.

Серед багатьох проблем, розроблених М. Грушевським, особливе місце належить Визвольній війні середини XVII століття. Автор глибоко аналізує комплекс причин, які зродили цей могутній народний вибух, детально висвітлює джерела формування та соціальний склад повстанського табору, описує перебіг військових кампаній, а також дає всебічну оцінку укладеним договорам та угодам. При цьому його децизії не завжди є однозначними чи категоричними. Оцінюючи Переяславський договір і так звані Березневі статті 1654 р., укладені Б. Хмельницьким із московським царем, М. Грушевський кваліфікує їх у різних контекстах: то як юридично-правовий акт васалітету, то як протекторат, то як тимчасову персональну унійну угоду або ж звичайний військовий союз [34, с. 368].

У IX томі «Історії України-Руси» М. Грушевський намагався дати всебічну характеристику постаті, поглядам та геополітичним планам Б. Хмельницького. Оцінки діяльності гетьмана на сторінках праці постають то піднесеними й цілком справедливими, то дещо упередженими й далеко не схвальними. З окремими висновками автора можна погодитися, інші – аргументовано заперечити. Проте важливіше інше: учений визнавав Хмельницького найвидатнішою особою української історії, чия діяльність акумулювала як загальнонародні, так і вузькостанові інтереси. Гетьман здійснив справжній прорив у формуванні

тогочасної соціальної політики, об'єднав в одному повстанському таборі найрізноманітніші верстви, організував і спрямував їх на повалення влади польської шляхти в Україні, поставши біля витоків модерної Української держави [17, с. 196].

Цілком закономірно, що М. Грушевський розпочинає свій аналіз із загальних характеристик лідера повстання: «То був чоловік висших здібностей і визначного характера». Проте, досліджуючи чинники, які винесли його на гребінь широкого народного руху, історик робить надзвичайно цікаве застереження, яке не втратило актуальності й донині: «Дуже рідко, виїмково зустрічаємо випадки, де чоловік виступає з чисто теоретичних мотивів, нічим не зв'язаних з його особою. Звичайно ж, тільки власні сильні враження дають чоловікові ключ до розуміння, до відчуження чужих; власне горе і кривду зв'язує він з горем і кривдою мас, виступаючи їх речником...» [14]. На думку вченого, саме такий психологічний механізм особистої образи і став первинним рушієм Хмельниччини.

Б. Хмельницький, зазначає М. Грушевський, ніколи не приховував, що його виступ лише випадково набув майже всенародного масштабу. «Можна б сказати, що він, – продовжує далі вчений, – навпаки удавав з себе всяку відповідальність за свою роботу. Але сам аналіз його поступу показує, що маємо тут діяльність, котрої план вироблявся під час її розвою, а мета була підсунена вже її результатами». Водночас історик пропонує прийняти за щирий вислів слова, кинуті гетьманом під час найвищого злету його державницької думки – у розмовах із польськими послами на початку 1649 року: «Я доказав того, про що ніколи не думав, тепер докажу, що надумав; досі я воював за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру» [97, с. 148].

Отже, М. Грушевський доходить висновку, що початкові дії Б. Хмельницького протягом 1648 року свідчать: до збройного виступу проти польської корони його спонукали власні майнові та особисті втрати. Щоправда, ці образи – широковідомий конфлікт із чигиринським підстаростою Чаплинським, експропріація суботівського маєтку, наїзд на хутір, арешт і замах

на життя – були водночас типовими й для всього козацького стану загалом. Однак, розпочавшись за звичним сценарієм локального козацького бунту, Хмельниччина призвела до приголомшливих результатів, яких не мав жоден із попередніх виступів від К. Косинського до Тараса Трясила. М. Грушевський виокремлює дві головні причини такого успіху: по-перше, масове залучення до боротьби найширших верств українського суспільства. Попри те, що гетьман розпочинав справу задля вузьких класових інтересів козацтва, основні козацькі вимоги – право на володіння землею, звільнення від поборів магнатів та незалежність від панського суду – повністю збігалися з прагненнями всього українського селянства. Задля їх досягнення народ був готовий повсюдно переходити під козацьку юрисдикцію, тим паче, що тогочасні побутові умови легко перетворювали кожного хлібороба на воїна. Саме ця тісна солідарність козацтва з масами зумовила глобальний розмах Війни. Другою ж причиною успіху М. Грушевський вважає гнучку й активну дипломатію гетьмана, зокрема його стратегічний військовий союз із Кримським ханством [90, с. 167–169].

Безумовно, в історіографії існують різні погляди на мотиви, що визначили «московський» вектор політики гетьмана. Для самого Б. Хмельницького, переконує М. Грушевський, «се була дипломатична комбінація, одна з карт широкої політичної гри, яку повів сей “малий і незначний чоловік”, як він сам себе називав, з Польською державою». Подібно до того, як із його приватного конфлікту з польською адміністрацією несподівано виросла грандіозна війна, що докорінно змінила політичну систему Східної Європи, так і ця його дипломатична комбінація – союз із Москвою – непередбачувано для самого творця заклала підвалини абсолютно нового геополітичного групування сил на континенті [92, с. 27].

Таким чином, у концепції М. Грушевського постать Б. Хмельницького інтерпретується через призму соціологічного та народницького підходів. Заперечуючи теорію «героїв, що творять історію», вчений трактував гетьмана як виразника стихійної народної волі, чия геніальність полягала в умінні вчасно підкоритися колосальній енергії мас та оформити їхні соціальні прагнення у

державні інституції. Попри певну критику гетьмана за початковий брак чіткої державницької програми, Грушевський першим в українській науці детально реконструював Переяславську угоду як суто прагматичний і мінливий військовий союз, позбавлений будь-яких ознак ідеологічного чи сакрального «возєднання».

## **5.2. В'ячеслав Липинський**

В'ячеслав Липинський здійснив остаточну руйнацію панівної народницької схеми української історії, запропонувавши натомість концепцію «повнокласовості» українського суспільства та державницький методологічний інструментарій [10, с. 123]. Аналізуючи внутрішню та зовнішню політики Б. Хмельницького, її фундаментальні здобутки та трагічні прорахунки, мислитель доходить висновку, що гетьман цілеспрямовано прагнув створити суверенну державу, але на заваді цьому часто ставали анархічні ідеї, хаос в управлінні, брак системної організації та належної правової дисципліни серед козацької маси.

В історії Козацької держави В. Липинський виокремлює два ключові періоди в часи правління Богдана Хмельницького, коли реально визріла можливість запровадження інституту спадкоємного гетьманату. Традиційне виборне гетьманство дослідник вважав нежиттєздатною за своєю суттю формою, що нагадувала хитку «демократичну диктатуру» – ідею такого собі українського Бонапарта. Натомість виборність лідера, на думку вченого, ніколи не дозволить гетьману піднятися над руйнівними класовими й партійними зіткненнями та залишатися цілковито незалежним у своїй державній політиці від егоїстичних групових інтересів старшини чи низового козацтва. У своїх працях В. Липинський послідовно акцентував увагу, з одного боку, на першочерговому значенні державного чинника в історичному процесі, а з другого – вказував на високу державотворчу вартість українського народу як солідарної сили, об'єднаної спільною землею, традицією, вихованням та працею [27, с. 267–269].

Основну увагу автор присвятив процесам інституційного оформлення Української держави в добу Хмельниччини. В. Липинський вважає Б. Хмельницького найбільшим генієм української політичної думки та свідомим будівничим національної суверенної системи. Серед його наукових праць чільне місце належить монографії «Україна на переломі. 1657–1659 рр.» [3, с. 5]. Залишаючись вірним своїм концептуальним засадам про провідну роль еліти (аристократії) в державотворенні, вчений особливу увагу приділив прискіпливому дослідженню соціального походження найближчого оточення Богдана Хмельницького, доводячи інтеграцію кращих представників української православної шляхти до козацького табору.

Переяславську угоду 1654 року В. Липинський розглядає винятково як прагматичний, випадковий мілітарний союз, спрямований проти Корони Польської та Кримського ханства. Оскільки Б. Хмельницький чітко усвідомлював себе главою суверенної держави – «самодержцем руським», він категорично наполягав на тому, щоб присягати цареві особисто, без залучення широкого кола старшини та Запорозького війська, прагнув самостійно контролювати фінансові потоки та виплату данини. Дослідник порівнює цей крок із попередніми угодами гетьмана з Кримом, а насамперед – з Османською Портою: «В боротьбі з Польщею Цар заступив місце Султана, й тільки» [11, с. 28].

Специфіка Переяславського акту полягала також у тому, що він об'єктивно відривав Україну від європейського Заходу і ставав чинником її поступової залежності від євразійського Сходу. Тому перед гетьманом невідкладно постало надважливе завдання – забезпечити західну за своїм духом політичну й релігійну цивілізацію України від асиміляції та знищення, які загрожували з боку самодержавної Москви. На відміну від багатьох тогочасних істориків, В. Липинський стверджував, що основні пункти договору були сформульовані дуже ясно і жодна зі сторін нічого в них прописати не забула. Проте радикальна розбіжність кінцевих політичних цілей Чигирин (який прагнув незалежності) та Москви (яка прагнула інкорпорації) робила гострий збройний конфлікт між ними

неминучим. Після відкритого протистояння за контроль над територією Білорусі ставлення гетьмана до царя кардинально змінюється: він рішуче присікає будь-яке втручання московитів у внутрішні справи Гетьманщини, а задля унезалежнення зовнішньої політики бере курс на відновлення широкої коаліції з іншими державами, насамперед із Швецією, Трансільванією та Туреччиною.

Характеризуючи історичне значення Переяславської угоди, В. Липинський стверджує, що вона є тим вихідним політичним фактом, від якого українська державна думка «повинна починати свій рух вперед, свій поступ, до якнайбільшої повноти і незалежності» [65, с. 134]. Вчений надзвичайно високо оцінює діяльність Б. Хмельницького як реального творця складної дипломатичної системи, а не безпорадної жертви обставин, як це змальовували пізніші народницькі міфи. Він підкреслює велич та політичну геніальність лідера: «І не з вини нашого Великого Гетьмана повстане згодом наша пізніша трагедія національна. Не він винен, що його нерозумні нащадки велику політичну ідею європеїзації козащини, а з нею і цілої України – ідею, яку він, Богдан Хмельницький, сотворив і в життя перевів, передадуть потім з легіонами Феофанів Прокоповичів у руки московські. Не він винен, що пізніші “руїнники” українські його велику ідею на європеїзацію і на будівництво Петровської російської держави віддадуть» [62, с. 37–38].

Отже, у своїй монографії «Україна на переломі» В. Липинський зосередився на трьох фундаментальних проблемах: інституційній розбудові держави, визначальній ролі національної еліти (аристократії) та значенні видатної особистості в історичному процесі. Завдяки застосуванню аналітичного методу та глибокої, драматично-сугестивної манери викладу, автор яскраво продемонстрував еволюцію Української держави від початкового автономізму до майже повної суверенності. Інтерпретуючи по-новому характер державного устрою часів Хмельниччини та спираючись на монархічні та абсолютистські плани гетьмана, дослідник розвинув власну теорію українського спадкоємного гетьманату, що базувалася на династичних засадах із чітким становим представництвом. Він дійшов обґрунтованого висновку, що на тогочасному етапі

суспільного розвитку найперспективнішою та єдиною життєздатною формою правління для України була саме гетьманська монархія, оскільки лише вона могла забезпечити сталу легітимізацію державної влади, консолідувати суспільство та уникнути руйнівного розбрату Охлократії. Прославляючи Богдана Хмельницького за його видатні політичні, військові та адміністративні таланти, В. Липинський фактично сформував в українській науці тривкий та величний культ Великого Гетьмана як архітектора нації [91, с. 145–146].

Таким чином, державницька концепція В. Липинського повністю перевернула народницькі оцінки Хмельниччини. Замість стихійного селянського бунту вчений першим побачив у подіях 1648–1657 років цілеспрямовану революцію зверху, очолювану свідомою військово-політичною елітою. Хмельницький у Липинського постає як консервативний будівничий, що намагався загнuzдати анархію мас і викувати міцну монархічну державу західного типу, а Переяславська угода – як блискучий, хоч і тактично незавершений маневр суверенного володаря, спотворений непересічною короткозорістю його наступників.

### **5.3. Дмитро Дорошенко**

Дмитро Дорошенко належав до визначних представників української історико-державницької школи консервативного спрямування. Більшість його глибоких наукових розвідок репрезентують принципово новий методологічний підхід до висвітлення минулого України, що базувався на ідеях національного державництва та оригінального наукового синтезу, а сам вчений в історіографічній традиції назавжди залишається зразком високого інтелектуального патріотизму.

Велику увагу дослідник приділяв детальному вивченню багатогранної діяльності Богдана Хмельницького. Прагнучи об'єктивно розв'язати питання історичної ролі гетьмана, Д. Дорошенко ретельно аналізує різні аспекти його лідерства, змальовуючи Хмельницького як відважного, енергійного провідника

мас, який водночас був заможним, прагматичним та далекоглядним козаком-господарем [59, с. 58–59]. Збройне повстання проти Речі Посполитої, підняте гетьманом, історик вважав історично необхідним, цілком виправданим та глибоко розумним актом національної самооборони. Д. Дорошенко наголошує, що на початку боротьби Хмельницький, очолюючи рух, висував значно скромніші побажання, принаймні у своїх офіційних заявах і маніфестах. У період перших тріумфів він ще не виступав як принциповий ворог польської державності й не мав на меті її повну руйнацію чи негайну сепарацію України. Зокрема, з-під Білої Церкви він відправляє офіційне посольство до короля, ще не знаючи (або дипломатично удаючи, що не знає) про його раптову смерть. Інструкція послам зводилася до поміркованих вимог: встановлення 12-тисячного козацького реєстру, надійного захисту прав православної церкви та повернення віднятих парафій на землях Західної України, Білорусі й Литви, а також виплати заборгованості козакам за останні п'ять років. До інструкції додавався детальний реєстр кривд, заподіяних козацтву місцевою польською адміністрацією, та особистий лист Хмельницького, де повстання змальовувалося як вимушений крок, а самого короля запевнювали у лояльності, делікатно натякаючи на спільний інтерес корони і козаків – звільнення від тиранії та свавілля магнатів [82, с. 51].

Д. Дорошенко окремо висвітлює неймовірну стратегічну передбачливість Хмельницького. Він підкреслює, що гетьман під час двомісячного перемир'я з поляками (з половини травня до половини липня 1648 року) не змарнував жодного дня. Перед ним стояло надзвичайно складне завдання – трансформувати стихійне, складене з кардинально різних соціальних елементів повстанське військо у правильно організовану, залізну й дисципліновану регулярну армію, забезпечену зброєю, порохом та провіантом. Завдяки своєму воєнному й організаційному генію він чітко розумів, що досягнення навіть мінімальних козацьких вимог шляхом мирних переговорів стане можливим лише тоді, коли за його спиною стоятиме реальна, грізна збройна сила. Наступна осіння кампанія



блискуче довела, що Хмельницький майстерно впорався з цим військово-організаційним викликом [65, с. 148].

Водночас Д. Дорошенко відверто вказує на серйозний прорахунок Хмельницького – підписання Зборівського трактату 1649 року. Саме цим компромісним актом, на думку історика, гетьман суттєво підірвав довіру широких народних мас, які розчаровано сприйняли угоду як зраду та спробу повернути їх під ярмо польського панства. Замість омріяного остаточного визволення всієї України та створення суверенної держави довелося формально задовольнитися лише обмеженою національно-територіальною автономією трьох воєводств, причому вигоди від неї отримувала винятково козацька верства. Сам Хмельницький дивився на Зборівські умови як на суто тимчасовий перепочинок і, незважаючи на формальні заборони, заповзявся фактично розбудовувати самостійну державну структуру на контрольованій території. Він поводився як суверенний монарх, розвинувши масштабну дипломатичну діяльність на міжнародній арені задля зміцнення своїх позицій.

Гетьман активно вів переговори з Москвою, Туреччиною, Семигородом (Трансільванією), паралельно довершуючи адміністративно-територіальний устрій краю. Д. Дорошенко високо оцінює його видатні реформаторські здібності у цивільній сфері: вся територія була поділена на чіткі військово-адміністративні округи – полки (загалом 16 полків з подальшим розширенням), очолювані полковниками, які концентрували у своїх руках вищу військову, адміністративну та судову владу на місцях. Полки ділилися на сотні з аналогічними функціями сотників. Усі посадовці як центрального апарату (генеральна старшина: писар, обозний, хорунжий, осавул), так і полкового рівня, мали військові ранги, поєднуючи суто армійські обов'язки із цивільною службою в управлінні, фінансах та судочинстві. Край отримав унікальну мілітаризовану структуру, а сама назва – Військо Запорозьке – на тривалий час закріпилася як офіційне найменування Української козацької держави [77, с. 83].

Таким чином, Дмитро Дорошенко змальовує постать Б. Хмельницького як одного з найвеличніших діячів вітчизняної історії, визначаючи його як

талановитого полководця, блискучого дипломата, мудрого державного реформатора та відданого сина свого народу.

У державницько-консервативній інтерпретації Д. Дорошенка Б. Хмельницький постає насамперед як зрілий державний діяч, який пройшов стрімку еволюцію від захисника козацьких привілеїв до суверенного правителя, що мислив категоріями європейського монархізму. Фокусуючись на адміністративних та інституційних реформах гетьмана, Дорошенко довів, що Хмельниччина спромоглася створити унікальну мілітарно-політичну систему, де козацькі структури успішно виконували функції державного апарату, забезпечивши тривале виживання молодій республіці під тиском сусідніх імперій.

#### **5.4. Іван Крип'якевич**

Іван Крип'якевич (1886–1967 рр.) – вчений надзвичайно широкого наукового діапазону, видатний історик, археолог, джерелознавець та історіософ. Левова частка його монументальної спадщини присвячена дослідженню України козацької доби (1648–1784 рр.), а найвідомішою працею стала його академічна «Історія України», що побачила світ на рідних теренах [21, с. 42].

З особливою ретельністю та джерельною точністю І. Крип'якевич реконструює історію розбудови Козацької держави. «Державу, яка занепала в князівських часах, Б. Хмельницький спорудив на нових основах, – підкреслює історик. – Упродовж сторіч йшла боротьба з Польщею, але вона завжди мала тільки оборонний характер. Б. Хмельницький повернув усі сили народу до могутнього наступу. Він зосереджував у собі всі надії і задуми свого часу, але що в інших було неповне, недокінчене, насмішливе, те в нього виходило широке, величне, не буденне... своїм взором окидав такі широкі обрії, до яких ніхто інший не міг досягти, мав чести володаря і полководця. При величній своїй уяві не був фантастом, а кожную справу проводив з холодним реалізмом, мав глибоке знання людей, умів добирати собі співробітників з різних кіл громадянства – з козаків,

шляхти, міщан, навіть з чужинців... збудував державу з новим устроєм і соціальними відносинами, упорядниками фінансами і великою армією, ввійшов у зв'язки з усіма сусідами і дальніми державами і вмів приєднати їх до своїх планів. Підняв свій народ з вікового занепаду і забезпечить йому волю і самостійність. Поклав печать свого духу на дальній розвиток України» [48, с. 185].

Приєднання до Росії, на думку вченого, було для тогочасного керівництва кроком не стільки бажаним, скільки геополітично єдино можливим за тих умов. Крип'якевич доводить, що вже у Переяславі Богдан Хмельницький виступав перед іноземними представниками не просто як лідер військового стану, а як повноважний речник усього українського народу. Формулюючи свої вимоги, гетьман принципово наголошував на нерозривності союзу Запорозького війська з селянством, позиціонуючи себе як абсолютно незалежний, суверенний володар [50, с. 12].

І. Крип'якевич визначає Б. Хмельницького як видатного полководця та блискучого стратега, який чітко прораховував ціну кожної військової операції. Автор зазначає, що свої перші гучні перемоги під Жовтими Водами та Корсунем гетьман згодом згадував із певною іронічною легковажністю – як «жовтоводську і корсунську іграшку», перш за все тому, що тоді йому вдалося порівняно легко й безкровно розгромити авангард супротивника. Натомість коронна шляхта розцінювала ці перші поразки зовсім інакше – як безпрецедентний, катастрофічний розгром елітних підрозділів Речі Посполитої. Перемоги 1648 року мали вирішальне значення для подальшого розгортання Визвольної війни: вони миттєво піднесли міжнародний та внутрішній авторитет Хмельницького, який безкомпромісно відкинув спроби замирення з магнатами й упевнено очолив масштабну визвольну боротьбу проти вікових гнобителів [56, с. 138].

Дослідник детально відтворює атмосферу колосального піднесення серед народних мас, які зустрічали козаків як своїх рятівників. Скрізь, де з'являлися полки Хмельницького, королівські замки та міста здавалися практично без опору. Відомий магнат Адам Кисіль із тривогою зазначав у листах, що гетьмана

«уводять як переможця-тріумфатора, заявляють йому своє підданство». Аналізує І. Крип'якевич і вагоме значення Зборівського договору 1649 року. У його пунктах, надісланих королю, Хмельницький висунув принциповий мінімум вимог: повне скасування Берестейської церковної унії, обов'язкове призначення київським воєводою православного шляхтича («руського народу і грецького закону»), надання київському митрополиту законного місця в сенаті Речі Посполитої для захисту прав руського народу, негайне виведення єзуїтських колегіумів із Києва, а також гострий протест проти призначення коронним гетьманом Яреми Вишневецького, який своїми каральними акціями брутально порушував перемир'я [57, с. 125].

І. Крип'якевич аргументовано називає Хмельницького великим майстром мілітарної справи, адже під час організації армії він приділяв першочергову увагу чисельності війська, залізній внутрішній дисципліні та провів успішну загальну мобілізацію. Окремо гетьман подбав про серйозне інженерне та стратегічне зміцнення прикордонної лінії за умовами Зборовської угоди, розгорнувши застави по лініях річок Случ та Мурафа. Поряд із воєнними діями Хмельницький продемонстрував непересічний дипломатичний хист, використовуючи кожен паузу для активних зовнішньополітичних кроків. Укладаючи союзи, він переслідував єдину прагматичну мету – отримати дієву допомогу у війні проти Польщі. У цьому векторі він насамперед орієнтувався на Москву, спрямовуючи свою дипломатичну вправність на те, щоб переконати царський уряд у взаємовигідності тривалого співробітництва. Водночас він уміло маневрував іншими силами: утримував союз із Кримом, вів складну гру з Оттоманською Портою, намагався залучити на свій бік Молдавське князівство і Трансильванію, вступаючи у зносини з багатьма іншими європейськими країнами [58, с. 300].

У працях І. Крип'якевича спростовуються закиди польських публіцистів, які намагалися змалювати відносини Чигирин з Кримом як васальну залежність гетьмана від хана. Насправді, як доводить дослідник на основі документів, Іслам-Гірей III ставився до Хмельницького як до рівноправного політичного партнера

і в офіційних листах звертався до нього з підкресленою повагою: «Мні велце милостивий пане Хмельницький, мой милостивий пане і приятелю».

Цей гнучкий союз із Кримом згодом спонукав гетьмана до активізації контактів із Стамбулом. Хмельницький був чудовим знавцем турецького питання: у молоді роки він два роки провів у полоні в Константинополі, де досконало вивчив внутрішній устрій та специфіку Османської імперії. Пізніше, у 1646 році, він брав участь у секретних нарадах короля Владислава IV щодо підготовки загальноєвропейської війни проти турків, здобувши такий авторитет, що монарх планував призначити його керівником морського козацького походу. Згодом, очоливши Визвольну війну, Хмельницький виношував масштабні плани великої антитурецької коаліції, яка мала на меті захистити Україну від нападів та одночасно допомогти визволенню поневолених балканських народів [50, с. 16–18].

І. Крип'якевич рішуче спростовує помилкові погляди низки істориків XIX століття (зокрема, раннього М. Костомарова) про те, ніби гетьман прагнув сліпого підданства султанові. Насправді Хмельницький чітко усвідомлював агресивну сутність Порти, а до переговорів із нею його змушували суворі воєнні обставини – це був єдиний спосіб утримати від зради вередливого кримського хана та змусити Стамбул стримувати своїх васалів. Коли турки висунули вимогу визнати зверхність султана на зразок Молдавії, Хмельницький, аби не наживати небезпечного ворога, затягував переговори, паралельно готуючи угоду з Росією, і розірвав контакти з Османами, щойно переяславська мета була досягнута, хоча згодом, за інших обставин, знову повернувся до цієї дипломатичної карти [56, с. 140].

Переяславська рада та Березневі статті 1654 року, на переконання І. Крип'якевича, відкрили абсолютно новий етап в українсько-російських відносинах. На початковому етапі Хмельницький із притаманною йому старанністю виконував узяті зобов'язання, прагнучи зробити цей союз максимально дієвим та міцним для протистояння Варшаві. Він активно цікавився стратегічними планами російського уряду, вносив свої пропозиції та коригував

дії союзників. Для оптимізації взаємодії гетьман навіть адаптував роботу своєї Генеральної військової канцелярії до стандартів і звичаїв московського діловодства, впроваджуючи у листування відповідну термінологію. Царський уряд, своєю чергою, на перших порах ставився до постаті гетьмана з глибокою повагою, демонструючи у відносинах з Україною підкреслену тактовність та політичну обережність [30, с. 177].

У підсумку, наукова концепція І. Крип'якевича стала вершиною державницького синтезу в українській історіографії середини ХХ століття. Поєднуючи глибокий філологічний аналіз джерел із державницькою методологією, вчений представив Б. Хмельницького не просто як успішного лідера повстання, а як великого модернізатора, що зумів реанімувати перервану традицію української державності на принципово нових соціально-політичних засадах. Переяславська угода та багатовекторна дипломатія гетьмана у Крип'якевича позбавлені ідеологічних нашарувань і трактуються як складний, тверезий та глибоко реалістичний інструмент захисту національного суверенітету за екстремальних умов міжнародного протистояння.

## ВИСНОВКИ

Розуміння постаті Богдана Хмельницького в українській історичній думці пройшло складну еволюцію, де оцінки дослідників часто залежали від ідеологічних настанов їхньої доби, а не лише від суто наукових критеріїв. Перші спроби осмислити його діяльність належать козацьким літописцям кінця XVII – початку XVIII століття, які заклали підвалини для майбутньої ідеалізації гетьмана. У літописі Григорія Граб'янки Хмельницький постає як недосяжний національний герой та взірець для майбутніх поколінь, а Самійло Величко у своєму белетризованому творі підносить його ще вище, називаючи другим Мойсеєм, який звільнив український народ від важкого польського ярма. Водночас Літопис Самовидця, попри загальне визнання мудрості гетьмана та його дипломатичних здібностей, демонструє перші прояви критичного аналізу, гостро засуджуючи Хмельницького за його військовий союз із татарами.

У першій половині XIX століття цю естафету перехопили представники романтичного напрямку, які виявляли підвищений інтерес до козаччини. Автор «Історії Русів» характеризував гетьмана як мужа великого розуму та визволителя, Микола Маркевич бачив у ньому видатного організатора військової сили, а Дмитро Бантиш-Каменський високо оцінював його роль у звільненні козацької України. Михайло Максимович пішов ще далі, окресливши Хмельницького як видатну історичну постать, що змінила хід історії, та звернувши увагу на його малодосліджену меценатську діяльність на користь української культури.

Проте з появою спеціалізованих монографій у період панування народницького напрямку оцінки суттєво ускладнилися й стали критичнішими, оскільки історики почали ставити на перше місце не лідера, а сам народ. Микола Костомаров у першій великій праці про гетьмана не зміг дати йому однозначної оцінки, вважаючи, що постать Хмельницького затьмарена стихійним народним рухом. Спочатку Костомаров намагався зобразити його діячем «возсоєдиненія» Русі, але після ознайомлення з документами про турецькі переговори

кардинально змінив погляд, звинувативши гетьмана у зраді та русі «кривим шляхом». Ще радикальнішу позицію зайняв Пантелеймон Куліш, який звинуватив Хмельницького в тому, що той перетворив квітучий край на пустиню, засипану попелом, зупинив розвиток культури й шкільної освіти та довів козацьку старшину до безграмотності. На противагу їм Володимир Антонович зайняв поміркованішу позицію: хоч він і зазначав, що гетьман не мав належного політичного виховання і був сином свого непідготовленого до державотворчості часу, все ж закликав віддати честь великому патріотові, який акумулював змагання мільйонних мас і зробив для народу максимум можливого на межі своїх інтелектуальних сил.

Якісно новий етап у дослідженнях розпочався наприкінці XIX – у першій половині XX століття завдяки відкриттю невідомих раніше матеріалів в іноземних архівах, що дозволило представникам державницького напряму поглянути на Хмельниччину крізь призму будівництва держави. Михайло Грушевський у своїй фундаментальній «Історії України-Руси» здійснив глибоку ревізію попередніх поглядів. Він визнав Хмельницького людиною вищих здібностей, дивовижної інтуїції та захисником мас, проте назвав його «невеликим політиком», чиє керівництво державою було немудрим. Грушевський вважав московську політику гетьмана нерозважною, не бачив у його діях послідовної державної ідеї чи конструктивного будівництва, а вперте дотримання союзу з татарами назвав найганебнішою стороною Хмельниччини, прагнучи таким чином запобігти нездоровій ідеалізації цієї доби.

Абсолютно іншу концепцію вибудував В'ячеслав Липинський, який вважав Хмельницького найбільшим генієм української політичної думки та свідомим будівничим модерної держави. Липинський доводив, що у вчинках гетьмана були не вагання, а чіткий план відновлення української державності, де політичні союзи відігравали суто службову роль. Переяславську угоду 1654 року він трактував не як акт «возз'єднання», а як тимчасовий військовий міжнародний союз, укладений задля відриву України від Польщі та приєднання західноукраїнських земель. У цій ідеалізованій оцінці Липинський



уподібнювався з польським істориком Людвиком Кубалею, який порівнював Хмельницького з Кромвелем і наголошував, що український гетьман мав набагато важчі історичні завдання. Зважену позицію в межах державницького напрямку займав Дмитро Дорошенко, який вважав повстання Хмельницького виправданим і розумним актом та аналізував його діяльність об'єктивно, підкреслюючи важливість шляхти у розбудові держави, але не замовчуючи й вад старшини. Крапку в цьому етапі поставив Іван Крип'якевич, який остаточно закріпив за Хмельницьким статус видатного державного діяча, полководця і дипломата, що присвятив інтересам рідного народу все своє життя.

Таким чином, протягом XVII – початку XX ст. відбувається значна еволюція української історичної думки стосовно оцінки як самого гетьмана Б. Хмельницького, так і козацької революції XVII ст. В більшості випадків історики в цих оцінках керувались не суто науковими критеріями, а своїми ідейно-світоглядними і політичними симпатіями. І тому у сучасних дослідженнях даної проблематики необхідно враховувати цю складну й неоднозначну історію оцінок, уявлень та стереотипів.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусак М. До питання про авторство Літопису Самовидця // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1928. Т. СХLX. С. 189–194.
2. Антонович В.Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори / упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Київ: Либідь, 1995. 378 с.
3. Антонович В. В. Липинський і Д. Дорошенко // Український історик. № 3–4. С. 5–6.
4. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ, 1991. 238 с.
5. Бантиш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Київ: Час, 1993. Т.1. 470 с.
6. Божук Г., Зілгалов В. Володимир Антонович – історик української культури // Від наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету. Київ, 1992. С. 224–231.
7. Ващенко В. Порівняльний аналіз історіософських поглядів М. Костомарова та В. Антоновича // Київська старовина. 2006. №4. С. 61–69.
8. Величко С. Літопис / пер. Валерій Шевчук. Київ: Дніпро, 1991. Т.1. С. 31–192.
9. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934 рр.). Б.м.: Сучасність, 1985. 120 с.
10. Галушко К. Парадокси консерватизму В. Липинського // Київська старовина. 2001. №3. С. 119–126.
11. Гирич І. Лицар української державності: нарис життя і діяльності історика Липинського // Архіви України. 1992. №1–3. С. 13, 24.
12. Гончарук П. Пантелеймон Куліш про історичну роль Богдана Хмельницького та Переяславської ради 1654 р. // Київська старовина. 2007. №1. С. 3–34.
13. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1990. №11. С. 135–156.
14. Грушевський М. Історія України. Доба козацька [Електронний ресурс]. URL: <http://www.history.vn.ua/book/grushevskiy/75.html> ([history.vn.ua in Bing](#))
15. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Доба козацька // Вісник АН УРСР. 1991. №8. С. 68–89.
16. Грушевський М. Історія української козаччини // Вітчизна. 1989. №11. С. 193–205.
17. Грушевський М. Історія української козаччини // Вітчизна. 1991. №10. С. 183–194.
18. Гуржій Л. Штрихи к портрету «настоящего історика» (о Д. І. Бантиш-Каменському) // Бантиш-Каменский Д. История Малой России. Київ: Час, 1993. С. 11.

- 19.Дзира Я. І. Самійло Величко та його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР. Київ, 1971. С. 198–223.
- 20.Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 740 с.
- 21.Заболотна І. Іван Крип'якевич: формування світоглядних орієнтирів // Історичний журнал. 2004. №1–2. С. 40–50.
- 22.Замлинський В. Микола Іванович Костомаров – історик // Костомаров Н. І. Історичні твори. Автобіографія. Київ, 1989. С. 8–21.
- 23.Замлинський В. Бантиш-Каменські // Історія в особах: ХІХ–ХХ ст. Київ: Україна, 1995. С. 23–31.
- 24.Замлинський В. Батько і син Бантиш-Каменські // Київська старовина. 1995. №1. С. 15–22.
- 25.Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999. 227 с.
- 26.Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історичного процесу і сучасна історична наука // Українська історіографія на зламі ХХ–ХХІ ст.: здобутки і проблеми. Львів, 2004. 406 с.
- 27.Єсельчик С. В'ячеслав Липинський // Історія в особах: ХІХ–ХХ ст. Київ: Україна, 1995. С. 267–274.
- 28.Дорошенко Д. Очерки истории Украины: в 2 т. Київ: Глобус, 1992. 238 с.
- 29.Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / ред. Я. Ісаєвич. Львів: НАН України, Ін-т ім. Крип'якевича, 2001. 958 с.
- 30.Івасюта М. Іван Петрович Крип'якевич (до 80-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. 1996. №9. С. 127–131.
- 31.Історія Русів / пер. І. Драч. Київ, 1991. 557 с.
- 32.Історія України: наук.-допом. бібліогр. показч. за 2002 рік / упоряд. Т. Приліпко, Н. Воцевська, М. Лук'яненко, О. Марченко; ред. А. Скорохатова, З. Мусіна. Київ: Держ. іст. б-ка України, 2005. С. 100, 156.
- 33.Історія України. Курс лекцій: у 4 ч. Ч.2. Нова історія України / Михальчук П.А., Куций І.П. Тернопіль: Наші книги, 2007. 480 с.
- 34.Історичне джерелознавство / за ред. Я.С. Калакури, І.Н. Войцехівської, С.Ф. Павленка. Київ: Либідь, 2003. 488 с.
- 35.Калагура Я. Великий українець: Михайло Грушевський // Історичний календар. Київ, 2002. С. 361–371.
- 36.Калакура Я. Українська історіографія. Київ: Генеза, 2004. 475 с.
- 37.Киян О. Життєвий та творчий шлях В. Антоновича // Український історичний журнал. 1991. №2. С. 71–76.
- 38.Кізлик О.Д. Іван Петрович Крип'якевич: корот. бібліогр. показч. Львів, 1958. 24 с.

- 39.Кіян О. Історіософія Володимира Антоновича // Київська старовина. 2006. №3. С. 61–75.
- 40.Колесник В. Наукова спадщина В.Б. Антоновича в оцінці М.С. Грушевського // Київська старовина. 1995. №3. С.78-83.
- 41.Колесник І.І. Українська історіографія XVIII – поч. XX ст.: навч. посібник для студентів ВНЗ. Київ: Генеза, 2000. 256 с.
- 42.Косачевська Є.М. А. Маркевич. Львів, 1987. 233 с.
- 43.Костомаров Н.І. Історичні твори. Автобіографія. Київ, 1989. 453 с.
- 44.Костомаров М.І. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький // Наука і суспільство. 1990. №3. С. 51–65.
- 45.Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. Чернівці, 1999. 415 с.
- 46.Кравченко В.Д. М. Бантиш-Каменський // Український історичний журнал. 1990. №4, 9. С. 44, 32.
- 47.Кривошея В. Особистість та світогляд Самійла Величка // Історія України. 2004. №16. С. 45–67.
- 48.Крип'якевич І.П. Безіменні герої. Львів, 1923. 760 с.
- 49.Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / упоряд., покажч. Р.І. Крип'якевич; передм. Я.Д. Ісаєвич. 2-ге вид., випр. і доп. Львів: Світ, 1990. 405 с.
- 50.Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Київ, 1954. 535 с.
- 51.Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький – поборник возз'єднання України з Росією. Львів: Кн.-журн. вид-во, 1953. 22 с.
- 52.Крип'якевич І.П. Історія козаччини. 2-ге незмін. вид. з 1922 р. Львів, 1934. 130 с.
- 53.Крип'якевич І.П. Історія України. Львів: Укрвидав, 1941. 74 с.
- 54.Крип'якевич І.П. Історія України. 2-ге вид., перероб. і доп. Львів: Світ, 1990. 560 с.
- 55.Крип'якевич І.П. Історія України: нове вид. з редагуванням і приміт. П. Ісаїв. Нью-Йорк: Вид. Шк. Ради, 1966. 256 с.
- 56.Крип'якевич І.П. Михайло Грушевський – життя і діяльність // Історичний календар. Київ, 2001. С. 352–366.
- 57.Крип'якевич І.П. Початки Хмельниччини // Життя і Знання. 1929. С. 138.
- 58.Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького. III. Державні межі; IV. Дороги // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1926. Т. 144–145. С. 125.
- 59.Крип'якевич І.П. Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького // Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ, 1993. Вип. 2. С. 300.

- 60.Крупницький Б.Д. Дорошенко – піонер української науки // Український літопис. 1953. Ч.1. С. 56–63.
- 61.Куліш П.О. Твори: у 2 т. Київ, 1989. 457 с.
- 62.Кучер В. Державотворча концепція українських монархістів-гетьманців (Учення В. Липинського та ін.) // Розбудова Держави. 1997. №3. С. 35–41.
- 63.Левицький О. Опыт исследования о летописи Самовидца // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. Киев: Типография Милевского, 1878. 76 с.
- 64.Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659 рр. Т.2. 345 с.
- 65.Липинський В. Студії. Т.1. Київ–Філадельфія, 1994. 545 с.
- 66.Листи Д. Дорошенка до В. Липинського (6.07–7.09.1918) // Український історик. 1968. №1–4. С. 146–150.
- 67.Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ: Основи, 1994. С. 138–139.
- 68.Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. Р.Г. Іванченка. Київ: Знання, 1992. С. 28–112.
- 69.Літопис Самовидця / вид. підгот. І.Я. Дзира. Київ: Наукова думка, 1971. С. 45–74.
- 70.Максимович М. Вибрані твори. Київ: Либідь, 2004. С. 190–256.
- 71.Марков П.М. Максимович – видатний історик ХІХ ст. / відп. І.О. Гуржій. Київ: Вид-во Київського університету, 1973. С. 190–203.
- 72.Марков П.Г. Общественно-политические взгляды М.А. Максимовича. Київ: Вища школа, 1986. 246 с.
- 73.Маркевич М. Історія Малоросії. Київ: Ін Юре, 2003. 664 с.
- 74.Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ віку). Київ: Вид-во Київського університету, 1959. С. 102–126.
- 75.Марченко М.І. Українська історіографія (з найдавніших часів до середини ХІХ ст.). Київ: Вид-во Київського університету, 1959. С. 138–148.
- 76.Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ віку). Київ: Вид-во Київського університету, 1959. С. 194–238.
- 77.Матвієнко В. Дмитро Дорошенко – видатний український дипломат і науковець // Історичний календар. Київ, 2002. С. 204–214.
- 78.Матвієнко В. З державницьких позицій. До 120-річчя з дня народження Д.І. Дорошенка // Політика і час. №4. С. 75–84.
- 79.Ольхіна Н., Непран Л., Рибак І. Великий український історик і політик Михайло Грушевський (1866–1934): особа в історії України // Визначні особистості в історії України. 2004. Ч.2. С. 26–30.
- 80.Пеленський Я. В. Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії // Український історичний журнал. 1992. №2. С. 3–49.

- 81.Пинчук Ю.А. Історичні погляди Н.І. Костомарова. Київ: Наукова думка, 1984. 288 с.
- 82.Пинчук Ю.А. Історичні погляди Н.І. Костомарова. Київ: Наукова думка, 1984. 288 с.
- 83.Пироженко Л. Дорошенко Д.І. – історик, педагог, громадський діяч (1882) // Історія в школах України. 2000. №4. С. 50–52.
- 84.Пінчук Ю.А. М.І. Костомаров. Київ, 1992. 345 с.
- 85.Пінчук Ю. Богдан Хмельницький і його доба у дзеркалі полеміки Михайла Максимовича з Миколою Костомаровим // Історичний журнал. 2005. №1. С. 3–7.
- 86.Пінчук Ю.А. Постать Богдана Хмельницького в публіцистиці М. Костомарова // Український історичний журнал. 1994. №5. С. 139–144.
- 87.Похила Л. Історичні погляди П. Куліша. Одеса, 1998. 389 с.
- 88.Реєнт О.П. Усі гетьмани України: легенди, міфи, біографія [Електронний ресурс]. URL: [http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc\\_Gum/Nzpu/istoriya/2008\\_13/inwi%20sekcii/o.p.pdf](http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzpu/istoriya/2008_13/inwi%20sekcii/o.p.pdf)
- 89.Рибак І., Попов В. Особа в історії України: історичні портрети // Історія України. 2003. №29–32. С. 3–83.
- 90.Ричка В.М., Смолій В.А. В.Б. Антонович як історик українського козацтва // Український історичний журнал. 1990. №9. С. 109–115.
- 91.Смолій В., Гуржій О. Спадщина: про «Історію українського козацтва» М. Грушевського // Вітчизна. 1989. №1. С. 165–172.
- 92.Смолій В., Ричка В. В. Липинський та його праця «Україна на переломі» // Український історичний журнал. 1992. №2. С. 141–151.
- 93.Смолій В., Сохань П. Видатний історик України // Грушевський М. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. Т.1. Київ, 1991. С. 3–34.
- 94.Соболь В. Літопис Самійла Величка як явище українського бароко. Донецьк: МП «Отечество», 1996. 336 с.
- 95.Українське козацтво. Мала енциклопедія. Київ–Запоріжжя, 2002. 568 с.
- 96.Ульяновський В. Син України (В. Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В.Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори / упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Київ: Либідь, 1995. С. 5–76.
- 97.Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657) / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич; НАН України, Ін-т історії України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ: Альтернативи, 1998. 383 с.
- 98.Шахненко І.М. М.С. Грушевський: слід в історії України // Вісник Київського університету. Історія. 2005. №77–79. С. 147–151.

99. Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» // Історія Русів. Київ, 1991. С. 5–25.
100. Шевчук В.О. В. Липинський – історик, політик та мислитель // Сучасність. 1992. №6. С. 67–69.
101. Шевчук В. Самійло Величко та його Літопис // Величко С. Літопис. Т.1. Київ, 1991. С. 15.
102. Ясь О.В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М.І. Костомарова // Український історичний журнал. 2007. №2. С. 89–106.
103. Ясь О.В. Дослідницький інструментарій та інтелектуальні засади «Истории Малороссии» Миколи Маркевича // Український історичний журнал. 2006. №1. С. 27–42.